

İLK DÖNEM IRAK
HANEFÎLERİNİN ZEYDÎ
USULÜNE ETKİLERİNE
YÖNELİK BİR İNCELEME
(KERHÎ VE EBÛ ABDULLAH
EL-BASRÎ ÖRNEĞİ) AN
EXAMINATION DIRECTED TO
THE INFLUENS OF THE FIRST
IRAQI HANAFITES ON THE
ZAYDI LEGAL THEORY
(THE EXAMPLE OF KARKHI
AND ABU ABDULLAH
AL- BASRI)

FATİH YÜCEL
DR.

DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULU UZMANI

ABSTRACT

In the second century of hegira, that Abu Hanifa supported some scholars including Zayd b. Ali against Umayyad Dynasty and The Abbâsîds can be mentioned one of the reasons of later Zaidi's closeness towards Hanafi School and legal theory. In the fourth century of hegira with Karkhi and Abu Abdullah al-Basri, Hanafi scholars in Iraq, Zaidi legal theory has shown some alterations in the basic topics such as accepting istihsan as a proof of Sariah, dividing contracts as a fâsîd and bâtl etc. In this article not only we have aimed to focus on the relationship between Karkhi, Abu Abdullah al-Basri and Zaydi scholars but also to argue the effects of the Hanafi scholars over Zaydî legal theory.

Keywords: Zaydiyya, Hanafî School, Usul al fiqh (Islamic legal theory), Karkhî, Abû Abdullah al-Basrî, Nâtik Bilhaq.

ÖZ

Hicrî II. asırda Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali dâhil bazı Ehl-i beyt âlimlerini Emevî ve Abbâsîlere karşı desteklemesi sonraki Zeydîlerin Hanefî mezhebine ve usulüne yakınlaşmalarının bir sebebi olarak zikredilebilir. Hicri IV. asırda Irak Hanefîleri Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî ile birlikte Zeydî usulü istihsanın delil olarak kabul edilmesi, akitlerde fasîd ve bâtl ayrımın kabulü gibi temel bazı konularda değişim sergilemiştir. Bu çalışmada Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî ile dönemin Zeydî fakihlerinin ilişkisine değinildikten sonra bu ilişkinin Zeydî usulüne etkileri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Zeydiyye, Hanefî Mezhebi, Usûl-i Fıkh, Kerhî, Ebû Abdullah el-Basrî, Nâtik-Bilhak

Giriş

Zeydî fîrû ve usûl-i fîkh eserlerinde Ebû Hanîfe (öl.150/767) ve talebelerine karşı özel bir ilgi olduğu muhakkaktır. Bu ilginin en temel nedenleri arasında Ebû Hanîfe'nin Ehl-i beyt neslinden gelen âlimlerin Emevî ve Abbâsîler devrindeki kalkışmalarına destek olması ve bu geleneğe mensup âlimlerden istifade etmesi sayılabilir. Ebû Hanîfe ve talebelerine karşı var olan ilgi, hicrî II. ve III. asırdan IV. ve V. asra geçildiğinde Zeydî usulü açısından önemli bir boyut kazanmıştır. Hanefî fakîh ve usulcü Ebû'l-Hasen el-Kerhî (öl. 340/952)'nin bu noktada belirleyici bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Zira bu dönemde Zeydîlerin hoca talebe ilişkisi içinde oldukları şahıs Kerhî'dir. Bu ilişki, Kerhî'nin talebesi Ebû Abdullah el-Basrî (öl. 369/979) ile birlikte zirveye çıkmıştır. Bu çalışmanın öncelikli hedefi, Zeydî ulemâ ile Hanefî usulcüler arasındaki bu ilişkinin boyutlarını ortaya koymak, ardından da bunun Zeydî usulüne yansımalarının olup olmadığını tartışmaktır. Elbette ki burada tartışılması gereken bir diğer husus, söz konusu Hanefî ulemânın itikadî kimliklerinin bunda bir etkisinin olup olmadığıdır. Hanefî usulcülerini “Irak Hanefîleri” ve “Buhârâ/Semerkant çizgisinde olanlar” şeklinde bir ayrıma tabi tutmanın burada bir anlam ifade edip etmediği de araştırılması gereken noktalardan biridir.¹ Zeydîlerin, Irak Hanefîleri Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî ile yer yer İsa b. Ebân'a (öl. 221/836) atıf yapıp devirlerinin önemli isimlerinden olan Semerkant/Buhârâ usulcülerini Debûsî (öl. 430/1039), Serahsî (öl. 490/1097) ve Pezdevî (öl. 482/1089)'yi ihmal etmelerinin bir izahı var mıdır? Zeydîler açısından İsa b. Ebân, Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî'nin farklı bir çekim gücü olduğu muhakkaktır.

¹ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Aron Zysow, “Mu'tazilism and Mâturidism in Hanafî Legal Theory”, *Studies in Islamic Law and Society (Studies in Islamic Legal Theory)*, Brill, Leiden, Boston, Köln 2002, sy 15, s. 235-265.

Çalışmamızın birinci bölümünde hicri II. asırdan Kerhî dönemine kadar Zeydilerle Hanefî ulemânın ilişkisine kısaca değindikten sonra, IV. asırda Kerhî ile birlikte derinleşen ve usûl-i fikhî ilgilendiren bir hâl alan bu ilişkiye ve bunun şekillenmesine yol açan unsurlar üzerinde durmaya çalışacağız. İkinci bölümde ise bu ilişkinin Zeydî usulüne yansıyan yönlerinin olup olmadığını tartışacağız.

I. Hanefî-Zeydî İlişkinin Tarihsel Arka Planı

Kûfe merkezli siyasî bir hareket olarak ortaya çıkan Zeydiyye, başlangıçta Irak-Kûfe fikhî çevreleriyle aynı muhiti paylaşmıştır. Kûfe, Bağdat ve Medine gibi ilim merkezlerinde sürdürülen siyasî ve ilmî faaliyetler hicrî II. asrın ortalarından itibaren ağırlıklı olarak Taberistan, Gîlân, Deylem ve Yemen'e kaymaya başlamıştır.² Bununla birlikte Kûfe, Bağdat ve Medine ile bağların tamamıyla koptuğu da söylenemez.

Zeydîlerin Hanefî fukahâ ile olan ilişkisinin başlangıcı hicri II. asra dayanır. Bu dönem sadece Zeyd b. Ali (öl.122/740) ile Ebû Hanîfe'nin görüştüğü, fikir alışverişinde bulunduğu bir zaman dilimini değil aynı zamanda içerdiği olaylar itibarıyla sonraki Zeydîleri de etkileyen, onların Ebû Hanîfe ve talebelerine ilgi duymasıyla sonuçlanan bir süreci ifade eder. Elbette ki, sonraki Zeydî fakîhlerin Ebû Hanîfe ve talebelerine ilgi duymasının birçok gerekçesi olabilir. Bununla birlikte burada iki husus çok net bir şekilde bu yönelimin temel gerekçeleri arasında zikredilmelidir: Birincisi Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali ve bazı Ehl-i beyt âlimlerinden ilim alması, ikincisi ise onları siyasî hareketlerinde Emevî ve Abbâsîlere karşı desteklemesidir. Elimizdeki tarihsel verilere bakıldığında Zeyd b. Ali ile Ebû Hanîfe'nin görüştüğünde şüphe yoktur. Bizzat Zeyd b. Ali'nin el-Mecmû'unda geçen bir rivayet buna açıkça işaret eder.³ Bu görüşmenin sadece bir fikir alışverişi düzeyinde kaldığını ileri sürenler yanında,⁴ Ebû Hanîfe'nin İmam Zeyd'e iki yıla yakın bir süre talebelik ettiğini kabul edenler de vardır.⁵ Hanefî kaynaklarda ise bu tür bir bilgi yer almaz.⁶

² Fatih Yücel, "Zeydiyye", *DİA*, c. XLIV, s. 332.

³ Zeyd b. Ali ile Ebû Hanîfe'nin görüştüğünü gösteren en güçlü kanıt, onların arasında geçtiği ifade edilen ve *el-Mecmûu'l-hadisî ve'l-fikhî*'nin "Bâbu iftitâhi's-salât" bölümünde yer alan diyalogdur. Bkz. Zeyd b. Ali, *el-Mecmûu'l-hadisî ve'l-fikhî*, tahk. Abdullah b. Hammûd el-İzzî, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, San'a 2002, s. 85.

⁴ Uzunpostalcı'ya göre Ebû Hanîfe Zeyd b. Ali ile fikir alışverişinde bulunmuştur. Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA*, c. X, s. 132.

⁵ Ebi'l-Fellâh Abdilhay İbnü'l-İmâd el-Hanbelî (öl.1089/1678), *Şezerâtü'z-zehab fî ahbâri men zehab*, Mektebetü'l-Kudsî, Kahire 1350, c. I, s. 159; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, trc. Osman Keskioglu, DİB Yayınları, Ankara 2002, s. 92.

⁶ Gündüz de aynı vurguyu yapar. Eren Gündüz, *İmam Zeyd b. Ali el-Mecmûu'l-Fikhî Adli Eseri ve İslam Hukuk Düşüncesindeki Yeri*, (Basılmamış doktora tezi), Bursa

Ebû Zehra da, Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'den ilim aldığını birçok yerde tekrarlar, buna mukabil derslerine devam ettiği kanaatinde değildir.⁷ İlk dönem Zeydî kaynaklara göre Ebû Hanîfe de İmam Zeyd'in izini takip edip ondan ilim alanlar arasındadır.⁸ Bazı kaynaklar ayrıca Ebû Hanîfe'nin hocaları arasında Muhammed en-Nefsüzzekiyye (öl.145/762) ve İbrahim (öl.145/762)'in babaları Abdullah b. Hasan (öl.145/762)'ı da sayarlar.⁹ Bütün bu veriler Ebû Hanîfe'nin kendi fikhî geleneği yanında dönemin Ehl-i beyt âlimlerinden de istifade etmeyi ihmal etmediği şeklinde yorumlanabilir. Ancak, Zeyd b. Ali ile Ebû Hanîfe arasında kesin olarak bir görüşme, fikir alışverişinin olduğu kabul edilse bile bazı kaynaklarda yer alan “iki yıla yakın talebelik” iddialarına, mevcut siyasî ortam ve Zeyd b. Ali'nin Emevîlerle siyasî mücadelelerinden dolayı ihtiyatla bakmak gerekir. Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'den ilim aldığı kabulü ile hareket edecek olursak Ehl-i beyt'in fikhî mirasına sahip bir imamın fikhına sonraki dönemde Zeydî fakihlerin ilgi duymasını yadırgamamak gerekir. Zira bu kabule göre Ebû Hanîfe de kendilerinden biridir. Bu ilgiyi pekiştiren bir diğer sebep de Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali¹⁰ başta olmak en-Nefsüzzekiyye ve kardeşi İbrahim'i¹¹ Emevî ve Abbâsîlere karşı desteklemiş olmasıdır.¹²

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 105.

⁷ Bu noktadaki detay için bkz. Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu'l mezâhibi'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, trz., c. II, s. 152; a.mlf., *Ebû Hanîfe*, s. 92. Gündüz de, Zeyd b. Ali ile Ebû Hanîfe'nin ilişkisini hoca talebe ilişkisinden çok birbirinden istifade eden iki üstat olarak takdim eder. Eren Gündüz, a.g.t., s. 107, 305.

⁸ Nâtık-Bilhak Yahyâ b. Hüseyin b. Hârûn el-Hârûnî (öl. 424/1033), *el-İfâde fî târîhi eimmeti'z-Zeydiyye*, tahk. M. Yahyâ Sâlim Azzân, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemânî, San'â 1996, s. 63.

⁹ Ebû Zehra, *el-İmâmu Zeyd hayâtuhû ve asruhu ve ârâuhû ve fikhuhu*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, trz., s. 506; Ahmet Yaman, “Ebû Hanîfe ve Reel Siyaset”, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, Kurav, Bursa 2005, s.32.

¹⁰ Farklı tarih kaynakları, İmamı Azam'ın İmam Zeyd'i siyasî hareketinde Emevîlere karşı desteklediğini, gizlice onun nusretinin gerekliliği hususunda fetva verdiğini, hatta İmam Zeyd'i “hak imam” olarak kabul ettiğini ifade etmişlerdir. Nâtık-Bilhak, *İfâde*, s. 63; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. I, s. 159; Ahmed b. Ahmed b. Muhammed Seyyâğî (öl.1402/1982), *el-Menhecü'l-münîr tetimmetü'r-ravdi'n-nadîr*, tahk. Abdullah b. Hammûd el-İzzî, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, San'â 2005, c. I, s. 135.

¹¹ Ebû Hanîfe Abbasilere karşı en-Nefsüzzekiyye'yi ve sonrasında kardeşi İbrahim b. Abdullah'ı desteklemiştir. Nâtık-Bilhak, *İfâde*, s. 84; Muhammed b. Abdülkerim b. Ebî Bekr Ahmed Şehristânî (öl.548/1153), *el-Milel ve'n-nihal*, tahk. Emîr Ali Mehnâ, Ali Hasan Fâûr, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1993, c. I, s. 184. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Mehmet Atalan, “Ebû Hanîfe ve Ali Oğulları”, *Dini Araştırmalar*, c. VIII, sy. 24, s. 159; Mustafa Öz, “Muhammed b. Abdullah el-Mehdi”, *DİA*, c. XXX, s. 490; a.mlf. “İbrahim b. Abdullah”, *DİA*, c. XXI, s. 284; Yaman, “Ebû Hanîfe ve Reel Siyaset”, s. 33.

¹² Ömrünün 52 yılını Emevîler, 18 yılını da Abbasîler devrinde geçiren Ebû Hanîfe'nin,

Benzer ifadelerin Cessâs (öl.370/980)'ın Ahkâmü'l-Kur'an'ında da yer alması bu noktada şüpheye mahal olmadığını göstermektedir. O, Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'ye maddi yardımda bulunduğunu, onun nusreti ve onunla birlikte savaş hususunda gizlice halka fetva verdiğini belirtir. Ebû Hanîfe'nin Abdullah b. Hasan'ın oğlu İbrahim ve Abdullah'a karşı tutumu da benzer şekilde olmuştur.¹³

Zeyd b. Ali ile Ebû Hanîfe arasındaki bu ilişkinin sonraki dönemde özellikle hicrî III. asrın önemli fakihleri Ahmed b. İsâ (öl. 242/856)¹⁴, Kasım er-Ressî (öl. 246/860)¹⁵ ve Yahya b. Hüseyin (öl. 298/910)'e¹⁶ yansıyan yönleri vardır. Başta Ebû Zehra olmak üzere bu alanda çalışan araştırmacılarda bu üç Zeydî fakih Ebû Hanîfe ile bir şekilde ilişkilendirme gayreti görülür.¹⁷ Bu iddiaların doğrulanabilmesi için mukayeseli

---

Zeyd b. Ali'yi desteklemesi noktasında neredeyse şüphe yoktur. Bu noktadaki detay için bkz. Ebû Zehra, *Târîhu'l mezâhibi'l-İslâmiyye*, c. II, s. 152. Yaman, Ebû Hanîfe'nin isyanlar karşısındaki bu tavrını, temel olarak Emevî ve Abbasilerin totaliter uygulamaları ve özellikle Ehl-i beyt karşıtı tutumlarına bağlar. Ahmet Yaman, "Ebû Hanîfe ve Reel Siyaset", s. 31; a.mlf. *Siyaset ve Fıkah*, İz Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 111. Gündüz ise kaynaklarda Ebû Hanîfe'ye izafe edilen bu tutumun onun imametle ilgili kanaatlerine uygun düşmediğini belirterek bu bilgilere ihtiyatla yaklaşır. Gündüz, *a.g.t.*, s. 93, 94. 341 nolu dipnot.

¹³ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1335, c. I, s. 70.

¹⁴ Ebû Zehra Ahmed b. İsâ'nın Irak'ta yaşaması ve o dönemde Irak'ın Hanefî fikhını etüd etme alanı olması nedeniyle onun takdiri fikhla hüküm verip bu yolla meseleleri genişlettiğini ileri sürmüştür. Ona göre Ahmed b. İsa dedelerinden devraldığı Ehl-i beyt'in güçlü fikhî mirasına bu fikhı da ekleyerek "Âl-i beyt'in fakihî" diye anılır olmuştur. Ebû Zehra, *İmam Zeyd*, s. 493-495.

¹⁵ Ebû Zehra Kasım er-Ressî'nin sağlam ve seçkin bir fikh anlayışı olduğundan bahseder ve o dönemde İslâm diyarında ve Abbasiler'de Hanefî mezhebinin egemen olduğuna vurgu yapar. Ona göre Kasım er-Ressî, Hicaz fikhıyla birlikte Hanefî mezhebini de en ince detaylarına kadar biliyordu. Hatta o birçok kereler Hanefî mezhebinden alıntılar yapmıştır. Bunu da Hâdî-İlelhak'tan gelen haberlere dayandırır. Hatta bir konuda görüş belirtmediğinde onun görüşünün Ebû Hanîfe'ye nisbet edilerek gelen görüşler olduğunu söylemiştir. Ebû Zehra'ya göre onun Hanefî mezhebinin pek çok görüşünü alıntılmasının nedeni delillerinin sağlamlığı ve istinbatının da tutarlılığıdır. Yine ona göre Ebû Hanîfe'nin İmam Zeyd'e olan aşırı meyli ya da Hanefî mezhebinin devletin resmî mezhebi oluşu da bu konudaki gerekçelerden olabilir. Ebû Zehra, *İmam Zeyd*, s. 495-497.

¹⁶ Yahyâ b. Hüseyin'le ilgili yapılan bir çalışmada müellif, onun birçok fikhî görüşünün Hanefî mezhebine benzer oluşu nedeniyle Hanefî fakihlerden ilim almış olabileceğini ifade etmiştir. Abdulfettâh Şâyif Numân, *el-İmamü'l-Hâdî Yahyâ b. Hüseyin b. Kâsım er-Ressî veliyyen ve fakihân ve mücâhiden*, trz., s. 78.

¹⁷ Bu ilgiyi Muhsin Emin'in yorumlaması oldukça ilginçtir. O bazı Zeydîlerin Ebû Hanîfe mezhebi üzerine olduğunu söylemiş, bunu da İmâm-ı Âzam'ın Zeydî oluşuyla gerekçelendirmiştir. Bkz. Muhsin Emin, *A'yânu's-Sîa*, Dâru't-Teâruf li'l-Matbûât, Beyrut 1983/1403, c. VII, s. 123; Gündüz, *a.g.t.*, s. 135. Abdulfettâh Şâyif Numân'ın

çalışmalara ihtiyaç olduğu muhakkaktır.¹⁸ Bununla birlikte konuya giriş sadedinde şunlar söylenebilir. Söz konusu fakihlerin eserlerinde Ebû Hanîfe ve talebelerine yapılan atıflar sınırlı olsa da¹⁹ sonraki döneme ait

kullandığı şu cümle oldukça manidardır. “İmam Ebû Hanîfe Ehl-i beyt imamlarının öğrencisidir ve Ehl-i beyt imamlarının marufu ikame, münkeri de ortadan kaldırmak amacıyla kalkışmalarına desteğinden dolayı da zindanlarda ölmüştür. İmam Hâdî ve diğer imamların onun fikhına eğilmesi ve ona muttali olması da bu nedenle son derece normaldir. Bundan sonra da onların görüşleri ve icthatları ile onun görüşleri ve icthatları da benzeşmiştir. Burada asıl garib olan bir benzerliğin olmamasıdır. Öyleyse Ebû Hanîfe Zeydî’dir ya da İmam Hâdî Hanefî’dir desek bunda yadsınacak bir şey olmaz. Çünkü her ikisi de aynı okulun/medresenin öğrencileridir. Elbette ki her imamın kendi özel icthatları da olmuştur.” Numân, *el-İmamü'l-Hâdî*, s. 83.

¹⁸ Bu alanda başlangıç niteliğinde bir çalışma yapan Körükçü, Yahyâ b. Hüseyin’in *Ahkâm*’ı çerçevesinde yaptığı değerlendirmede, onun Hanefîlerle mutabık olduğu konular yanında, onlardan ayrıldığı birçok fûrûî mesele olduğunu belirtir. Bu ihtilaflar ibadet bölümünde fazla iken, nikâh ve talak konusunda nisbeten azdır. Muâmelât konusunda ihtilaf edilen meseleler ise azdır. Bunun nedeni de teorik benzerliklerin ön planda oluşudur. Kerahiyye konusunda kısmî benzerliklere rağmen Hanefîlerin alâmet-i fârikası olan konularda farklılık olduğu görülür. Siyer bölümünde ise ihtilaf edilen meselelerin adedi azdır. Yazara göre birtakım haber kaynaklarının ortaklığı ve delilleri yorumlama metodlarının benzerliği, Hanefî çevre ile Hâdî arasında birçok fikhî hükümde ortak bir neticeye ulaşılmasına sebep olmuştur. Neticedeki bu ortaklığa rağmen, her iki kesimin fikh anlayışı gerek kaynak gerekse usûl açısından farklı özellikler taşımaktadır. Yazar, mezhebin fûrûda Hanefî olduğu iddiasını *Ahkâm* üzerinden test etmiş, eserin sistematik, delillendirme ve ihtiva ettiği fikhî hükümler açısından erken dönem Hanefî mezhebi ile birtakım paralellikler sergilediğini kabul etmekle birlikte; *Ahkâm*’da Hanefî muhitten etkilenildiğine delalet eden açık bir işaret bulunamadığını belirtmiştir. Bkz. Muhammed Tahir Büyükkörükçü, *Hâdevî Fikhının Doğuşu (el-Hâdî-İlelhakk’ın el-Ahkâm’ı çerçevesinde)*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 85, 116. Körükçünün bu verilerine göre her iki ekol arasında farklılıklar olmasına rağmen ciddi benzerlikler de söz konusudur. Ehl-i beyt’i fikhın kaynağı olarak gören bu anlayış ile Hanefî fikhının birbirine yakın görüşlerinin olması, bir anlamda Numan’ın savını da doğrular niteliktedir.

¹⁹ Hicrî III. asır Hanefî imamlarından nakillerin Zeydî fukahânın telif ettiği eserlerde görülmeye başlandığı, sonraki asırlar ise bu etkinin iyice hissedildiği devreler olarak nitelendirilebilir. Mesela Ahmed b. İsâ (öl. 242/856), *Emâlî (er-Ra’bu’s-sad’)* adlı eserinde namaz, zekât, nikâh, kefaretiler ve bey gibi konularda Ebû Hanîfe’nin görüşlerine atıfta bulunur. Bkz. Ahmed b. İsâ, *Emâlî (er-Ra’bu’s-sad’)*, Beyrut 1410/1990, ilgili bölümler. Kasım er-Ressî (öl. 246/860) de ünlü risalesi *Mesâilü'l-Kâsım*’da Bakara 178. âyet çerçevesinde Ebû Hanîfe’nin kısasta diyetle ilgili bir görüşüne atıfta bulunmakla yetinmiştir. Bkz. Kâsım er-Ressî, “Mesâilü'l-Kâsım” (*Mecmû’u kütübî ve resâilü'l-imam Kâsım er-Ressî içinde*), tahk. Abdülkerim Ahmed Cedbân, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemânîyye, San’â 2001, c. II, s. 575. Yahya b. Hüseyin (öl. 298/910) de birkaç yerde Ebû Hanîfe’den görüş nakleder. Bkz. Yahyâ b. Hüseyin, *Kitâbü'l-müntehâb ve kitâbü'l-funûn*, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemânî, San’a 1993, s. 73.

fıkıh kitaplarında bu atıfların çoğaldığı müşahede edilir.²⁰

A. Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî ile Münasebet

Hicrî IV. asır Zeydî âlimlerle Hanefî fakîh ve usulcülerin münasebeti açısından oldukça derinlikli bir hâl alır. Bu sırada Hanefî mezhebinin önemli isimlerinden biri olan Ebû'l-Hasen el-Kerhî ve onun fıkıhtaki talebesi Ebû Abdullah el-Basrî ile dönemin Zeydîlerinin hoca talebe ilişkisi içinde olduğunu görmekteyiz. Her iki âlimin de özellikle kendi çağdaşları olan Taberistan Zeydîlerine hocalık yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu bölümde Irak Hanefîlerinden Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî'den kısaca bahsettikten sonra onlardan doğrudan ve dolaylı olarak istifade ederek onların fikhî mirasına sahip olan üç önemli Zeydî âlimden söz edeceğiz: el-Mehdî-Lidînilh Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan ed-Dâî (öl. 360/961), Müeyyed-Billah (öl. 411/1020) ve Nâtık-Bilhak (öl. 424/1033). Bu üç âlimin Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî'den aldıkları fikhî mirası sadece Taberistan Zeydîlerine değil aynı zamanda Yemen Zeydîlerine de taşıdığı anlaşılmaktadır. Zira Zeydî usulünde görülen Irak Hanefîlerinin etkisi sadece Taberistanlı Zeydîlerin değil Yemenli usulcülerin eserlerinde de söz konusu olmuştur. Bu nedenle her iki Zeydî kolu üzerinde derin etkileri olan bir durumdan söz etmek pekâlâ mümkündür.

B. Irak Hanefîleri: Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî

Çalışmamızın odak noktasında bulunan Ebû'l-Hasen el-Kerhî, Hanefî mezhebinin sistemleştirilmesinde önemli katkıları olan Irak Hanefîliği çizgisinin önde gelen temsilcisi bir usulcü ve fakîhtir.²¹ Onun hakkında

²⁰ Hicrî V. asra ait Zeydî fûrû-i fıkıh eserlerinden Hafız Ebû Abdullah Alevî'nin (öl. 445/1053), *el-Câmiu 'l-kâfi fi fikhî 'z-Zeydiyye*'inde çok ciddi miktarda Ebû Hanîfe başta olmak üzere Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve az da olsa Züfer'den görüşler nakledilir. Ebû Abdullah Alevî, *el-Câmiu 'l-kâfi*, ([html](#)), Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân. Ayrıca aynı eser için bkz. Mektebetü'z-Zeydiyye eş-Şamile Nüshası. Mütevekkil- Alellah Ahmed b. Süleyman (öl. 566/1171) da *Usûlü 'l-ahkâm*'ında zikrettiği hadislerden sonra yaklaşık dört yüz yerde Ebû Hanîfe başta olmak üzere İmam Muhammed ve Ebû Yûsuf'tan da nakillerde bulunur. Ahmed b. Süleyman, *Usûlü 'l-ahkâm el-câmiu li-edilleti 'l-halâli ve 'l-harâm*, tahk. Abdullah Hammûd el-Izzî, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân 2003, I ve II. ciltler. Burada Yahya b. Hamza'nın *el-Hâvî* ve İbnü'l-Murtazâ'nın fûrû-i fıkıh dair eserlerini saymaya gerek yoktur. Zira hem bu eserler hem de sonraki dönemdekilerde Hanefî mezhebi imamlarına yapılan atıflar çok fazladır. Ebû Zehra, Zeydiyye mezhebi ile Hanefî mezhebinin yakınlığını Zeyd b. Ali ile Ebû Hanîfe'nin yakınlığına, yine Ebû Hanîfe'nin hocası Abdullah b. Hasan b. Hasan'ın onların da hocası olmasına ve her iki ekolün Kûfe ve 3. yüzyılda Mâverâünnehir'de etkin olmasına bağlamıştır. Ebû Zehra, *İmam Zeyd*, s. 506.

²¹ Bkz. Yunus Apaydın, "Kerhî", *DİA*, c. XXV, s. 285. Kerhî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, Âlimü'l-Kütüb, 2. baskı, Beyrut 1985, s. 166-168; Hatib el-Bağdâdî, *Târihu medeniyye-*

burada zikredilecek biyografik bilgiler malumun ilamı kabilinden olacağı için Zeydîlerin ona olan ilgisinin nedenlerini ortaya koymak bakımından makalemizin sınırlarını aşmayacak ölçüde Mu'tezile ile ilişkilendirilmesi hakkında birkaç cümle sarfetmek istiyoruz. Bir sonraki bölümde de, onun usule dair görüşlerinin sonraki döneme aktarılmasına Zeydîlerin katkısını irdelemeye çalışacağız.

Hanefî tabakat kitaplarında Kerhî'nin Mu'tezilî bir eğilim içinde olduğundan bahsedilmez.²² Kâdî Abdülcebâr (öl. 415/1025) ise Kerhî'nin i'tizâlî görüşleri nedeniyle ilminde bereket olduğundan bahsederek onu Mu'tezile ile ilişkilendirir.²³ Hatip Bağdâdî (öl. 463/1071) Muhammed b. Abbâs el-Fürât (öl. 384/994)'a dayanarak onun Mu'tezilî olduğunu ileri sürmüş, sonraki dönem tabakat kitaplarında da bu iddia tekrarlanmıştır.²⁴ Zeydî usulcü, fakîh ve tabakat yazarı İbnü'l-Murtazâ (öl. 840/1436) da Kerhî'yi Mu'tezileden sayar.²⁵ Ona göre Kerhî Ebû Abdullah el-Basrî'den kelâm okumuş, Basrî de ondan fıkıh okumuştur.²⁶ Apaydın, Kerhî'nin, Mu'tezilî-Hanefî fakîhi Berdâî (öl. 317/930) ve fıkıhta hocası olmakla birlikte kendisinden kelâm dersleri aldığı Ebû Abdullah el-Basrî'den etkilenmesini imkân dâhilinde görür.²⁷ Bu alanda çalışmalar yapan çağdaş araştırmacılardan bir kısmı onun Mu'tezilî yönüne çokça vurgu yaparken,²⁸ bu konuda ihtiyatı esas alanlar da vardır.²⁹ İsâ b.

ti's-selâm (Tarihü Bağdat), tahk. Dr. Beşşar Maruf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. baskı, Beyrut 2001, c. XII, s. 74.

²² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 166-168. Benzer değerlendirmeler için bkz. Apaydın, "Kerhî", c. XXV, s. 285; Necmeddin Güney, *Kudûri'nin "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî" Adlı Eserinin 'Siyer' Bölümünün Edisyon Kritiği*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi SBE., Konya 2006, s. 22.

²³ Bkz. Kâdî Abdülcebâr, *Fadlû'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, tahk. Fuâd Seyyid, Dâru't-Tunüsiyye, Tunus 1974, s. 320.

²⁴ Bağdâdî, *Tarihü Bağdat*, c. XII, s. 76; Konuyla ilgili detaylı tahlil için bkz. Güney, *a.g.t.*, s. 20.

²⁵ İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel fî şerhi'l-mileli ve'n-nihal*, tahk. Muhammed Cevâr Meşkûr, Dâru'n-Nedâ, Beyrut 1990, s. 33.

²⁶ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbu tabakâti'l-Mu'tezile*, tahk. Susanna D. Wilzer, Beyrut 1987, 3. baskı, s. 130.

²⁷ Kerhî'nin Mu'tezilî âlimlerle teşrikimesaisinin olması ve cenaze işleriyle daha çok onların ilgilenmesi gibi hususlarda detay için bkz. Apaydın, "Kerhî", c. XXV, s. 285, 286.

²⁸ Şükrü Özen, *Ebû Mansur el-Maturidi'nin Fıkıh Usulünün Yeniden İnşası* (Basılmamış doçentlik tezi), İstanbul 2001, s. 73; Ayrıca bkz. Orhan Ençakar, *Kerhî'nin Muhtasar'ının Hanefî Muhtasar Geleneğine Etkisi-Kudûri'nin Muhtasar'ının "İcâre" Bölümü Çerçevesinde-*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi SBE. 2013, s. 44.

²⁹ Mesela Güney, onun Mu'tezilî oluşu ile ilgili iddiaları değerlendirdikten sonra Kerhî'nin bütünüyle Mu'tezile mezhebini benimsediğine dair delillerin olmadığını

Ebân³⁰, Kerhî, Cessâs³¹ ve Saymerî (öl. 436/1044) gibi Irak Hanefî okuluna mensup usulcülerin Mu‘tezile eğilimli³² ve Irak’taki Hanefiliğin hicri III. asrın ilk yarısından V. asrın ilk yarısına kadar Mu‘tezile ile çok yakın ilişki içinde olduğunun ileri sürülmesi bu iddianın doğruluğunu teyit eder.³³ Semerkandî (öl. 539/1144)’nin Mizânü’l-usûl’de, fûrûa uygunluğunu takdir etmesine rağmen birtakım usul meselelerinde Mu‘tezile ile aynı görüşü paylaşan Iraklı Hanefîleri eleştirmesi de İltâş’a göre bu nedenden dolayıdır.³⁴ Bütün bu açıklamalar dikkate alındığında Kerhî’nin o dönemin gözde

ifade eder. Güney, *a.g.t.*, s. 22; Şeker de benzer şekilde kanaat belirtir. Sefer Şeker, *Cessâs’ın Eserleri Çerçevesinde İlk Dönem Hanefî Hukukçusu Kerhî’nin Fıkıh Yöntemi*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi SBE., Konya 2005, s. 14.

³⁰ İbnü’l-Murtazâ, İsâ b. Ebân’ı Mu‘tezileden sayar. İbnü’l-Murtazâ, *el-Münye ve’l-emel*, s. 33. Özen de, İsa b. Ebân’ı Mu‘tezile ile ilişkilendirmiş ve onun fukahâ mürcüülüğü denilen bir anlayışa sahip olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Şükrü Özen, “İsâ b. Ebân”, *DİA*, c. XXII, s. 480; Âdem Yığın, “Fukahâ Metodunun Genel Yapısı Üzerine”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 24 (2003/1), s. 79.

³¹ Gerek Kâdî Abdülcebâr gerekse İbnü’l-Murtazâ Cessâs’ı Mu‘tezile’den sayarlar. İbnü’l-Murtazâ’ya göre o Mu‘tezile’nin onikinci tabakasındadır. Bkz. Kâdî Abdülcebâr, *Fadlû’l-i-tizâl ve tabakâtü’l-Mu‘tezile*, s. 391; İbnü’l-Murtazâ, *Tabakâtü’l-Mu‘tezile*, s. 118; a.mlf. *el-Münye ve’l-emel*, s. 33. Özen’e göre Cessâs Mu‘tezilî’dir. Bkz. Özen, *Ebû Mansur el-Maturidi’nin Fıkıh Usulünün Yeniden İnşası*, s. 73-192. Güngör, Cessâs’ın sihri kabul etmeyişi ve Allah’ın ahirette görülemeyeceğini ileri sürmesi nedeniyle Mu‘tezile ile ilişkilendirilmesinin bu mezhebi güçlendirmek isteyenlerin uydurması olarak değerlendirir ve bu iddianın aslının olmadığını ileri sürer. Bkz. Mevlüt Güngör, *Cessâs ve Ahkâmü’l-Kur’an’ı*, 1. baskı, Elif Matbası, Ankara 1989, s. 28-33; a.mlf. “Cessâs”, *DİA*, c. VII, s. 427.

³² Zysow, “Mu‘tazilism and Mâturîdism in Hanafî Legal Theory”, s. 235, 236; Murteza Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber’in Otoritesi)*, 1. baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, s. 29; a.mlf., “Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdat’ında Yükselişi ve Zayıflaması”, *İslâm Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 2008, s. 626; a.mlf. “Is there a Hanafî Usûl al-Fiqh”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/2001, s. 171; Apaydın, “Kerhî”, c. XXV, s. 285, 286; Tuncay Başoğlu, “Hicri Beşinci Asırda Fıkıh (Genel Özellikler ve Mezheplerin Yeniden Şekillenmesi)”, *İlam Araştırma Dergisi*, 1998, c. III, sy. 2, s. 115.

³³ Şükrü Özen, “Mu‘tezile Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Marife*, 2003, sy. 3, s. 411; Tuncay Başoğlu, “Saymerî’nin Usulü ve Usul Görüşleri Hakkında Bazı Tesbitler”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy. 2, s. 276.

³⁴ Ebû Bekr Alâüddîn es-Semerkandî, *Mizânü’l-usûl*, neşr. Abdülmelik Abdurrahman es-Sadî, Bağdat 1987, c. I, s. 98, 99’dan naklen Davut İltâş, “Fıkıh Usûlü Yazımında “Kelâmcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi” Ayrışmasının Mahiyeti Üzerine”, *Bilimnâme*, 2009, c. VII, sy. 17, s. 77. Köksal ve Dönmez’e göre, “Hanefilik, Irak dönemi boyunca Mu‘tezile ile yakın ilişki içinde bulunmuş, hatta Kerhî, Cessâs, Saymerî gibi Iraklı Hanefîler’in Mu‘tezilî eğilimler taşıdığı iddiası yaygınlık kazanmış olsa da, V. (XI.) asırda Mu‘tezile’nin artık sapkın bir fırka iddiasıyla

fırkası Mu‘tezile’nin bilginleri ile ciddi bir yakınlık kurulduğu, talebele-
rinin bir kısmının onlardan oluştuğu, itikadî ve usul düşüncesi açısından
onlara muvafık görüşlerinin olduğu anlaşılmaktadır.

Kerhî’nin fıkhıta talebesi olmakla birlikte kendisinden kelâmî konular-
da istifade ettiği Ebû Abdullah el-Basrî ise iki özelliği ile bilinmektedir.
Öncelikle o, Basra Mu‘tezilesinin önemli liderlerinden biridir. Mu‘tezilî
yönü kadar öne çıkmasa da onun diğer bir özelliği de Kerhî’den Hanefî
fıkhı okuyan bir Hanefî fakîhi oluşudur. Ebû Abdullah el-Basrî her ne ka-
dar Hanefî fukahâ arasında şöhret bulmasa da Kerhî’nin talebesi olarak
kaynaklar onu Hanefî fakîhlerden kabul eder ve Mu‘tezilî yönüne de atfı-
ta bulunurlar.³⁵ İlk Hanefî tabakat kitabı yazarlarından Saymerî de onun
uzun yıllar Kerhî’nin ders halkasına devam ettiğini belirtir ve devrinde
“mütakellimînin şeyhi” olduğuna vurgu yapar.³⁶ Kureşî (öl. 775/1373) de
aynı vurguları tekrarlar.³⁷ Hanefî mezhebine mensup olmayan tabakat ya-
zarlarından İbnü’n-Nedîm (öl. 385/995) Ebû Abdullah el-Basrî’yi Hanefî
fakîhler arasında saydıktan sonra onun Kerhî’nin Muhtasar’ını şerh ettiğın-
den ve birkaç eserinin daha olduğundan bahseder.³⁸ Kâdî Abdülcebâr (öl.
415/1025) ise, Basrî’nin Mu‘tezile’nin Basra ekolü temsilcilerinden Ebû
Ali el-Cübbâî (öl. 303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî (öl.321/933)’den ilim
aldığını, gayreti ile onları aşmış olduğunu belirtir. Onun verdiği detaylardan biri
de, Ebû Abdullah el-Basrî’nin uzun süre Hanefî fakîhi Kerhî’nin derslerine
devam etmiş olmasıdır.³⁹ Basrî, kelâm ilminde Kâdî Abdülcebâr’ın ho-
casıdır. Kâdî Abdülcebâr ondan Hanefî fıkhını tahsil etmek istemiş buna
mukabil o talebesini her müçtehidin musib olduğu gerekçesi ile fıkhıta

---

dışlanması ve Ehl-i hadîs ile Eş‘arîliğin güçlenerek ağırlıklı bir kısmını teşkil
ettikleri Ehl-i sünnet’in temel ilkelerinin tesbit edilmesiyle birlikte Hanefîler de
kelâm sahasında kimliklerini belirleme ve Mu‘tezile ile ilişkilerini kesme ihtiyacı
duymuştur.” (Köksal ve Dönmez, “Usûl-i Fıkıh”, *DİA*, c. XLII, s. 204.) Benzer
değerlendirmeler için bkz. Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde
Peygamber’in Otoritesi)*, s. 22.

³⁵ Saymerî, *Ahbaru Ebî Hanîfe*, s. 165. Bağdâdî, onu Mu‘tezile’nin şeyhlerinden biri
olarak zikreder, Hanefî fakîhlerden biri olduğuna değinmez. Buna mukabil Kerhî’nin
talebesi ve Hanefî mezhebine mensup olduğunun altını çizer. Bağdâdî, *Tarihu
Bağdat*, c. VIII, s. 626-7. Konuyla ilgili bütüncül bir bilgi için bkz. Şerafettin Gölcük,
“Ebû Abdullah el-Basrî”, *DİA*, c. X, s. 84.

³⁶ Saymerî, *Ahbaru Ebî Hanîfe*, s. 170.

³⁷ Ebû Muhammed Muhyiddin el-Kureşî (öl.775/1373), *el-Cevahiru’l-mudiyye fi
tabakâti’l-Hanefiyye*, tahk. Abdülfettah Muhammed el-Huluv, Hicr, 1993, c. IV, s.
63, 64.

³⁸ İbnü’n-Nedîm (öl.385/995) *Kitâbü’l-fihrist*, thk. Rızâ b. Alî b. Zeynülâbidîn, Dâru’l-
Meysere, Beyrut 1988, s. 261.

³⁹ Kâdî Abdülcebâr, *Fadlû’l-i’tizâl ve tabakâti’l-Mu‘tezile*, s. 325.

Şâfi mezhebine yönlendirmiştir.⁴⁰ Şirâzî (öl.476/1083) de Ebû Abdullah el-Basrî'yi Hanefî fukahâ arasında sayar ve onun Kerhî'den ilim aldığını zikreder.⁴¹ Her iki kaynakta da onun Mu'tezilî yönüne değinilmiştir. Özen de Ebû Abdullah el-Basrî'yi Mu'tezile imamı ve Kerhî'nin talebesi olarak Bağdat'ta Hanefî mezhebinin reisliğini üstlenmiş biri olarak takdim eder. Ayrıca o, Basrî'nin Mu'tezile mezhebini benimsemeyen Buharalı Sünnî (Maturidî) Hanefî Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Berekî'yi Bağdat'a geldiğinde Mu'tezile mezhebine davet ettiğinden ve muhatabından oldukça sert bir karşılık aldığından bahseder.⁴²

Gerek Kerhî'nin Mu'tezile ile ilişkilendirilmesinin gerekse talebesi Ebû Abdullah el-Basrî'nin bir Hanefî fakîhi ve Mu'tezile'nin reisi olmasının konumuzu ilgilendiren yönleri vardır. Öncelikle ifade etmek gerekir ki Zeydî usulcülerde de ciddi bir Mu'tezile eğilimi söz konusudur. Bu eğilim el-Müczi başta olmak üzere diğer bütün Zeydî usul eserlerinde açıkça görülür. Mesela Zeydî usulcüler, Ebû Ali el-Cübbâî (öl.303/916), Ebû Hâşim el-Cübbâî (öl.321/933) ve Ebû Abdullah el-Basrî'yi şeyhleri olarak görürler.⁴³ Bütün bu verilerden hareketle Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî ile dönemin Zeydî fakihlerini bir araya getiren temel faktörlerden birinin her iki cenahta da var olan Mu'tezilî eğilim olduğu pekâlâ söylenebilir. Buna mukabil burada Zeydîlerdeki Ebû Hanîfe'ye duyulan muhabbet de göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla Hanefî fikhinin sistemleştirilmesinde etkin bir rol üstlenen Kerhî'nin ve talebesi Ebû Abdullah el-Basrî'nin Hanefî kimliklerini ve bu alanda oluşturabilecekleri tesirleri de gözden kaçırmamız gerekir. Makalemizin bu aşamasında Taberistan Zeydîlerinin temeli olan üç fakihin Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî ile ilişkilerine değindikten sonra bunun Zeydî usulüne etkilerine yönelik bir değerlendirmede bulunacağız.

⁴⁰ Hâkim el-Cüsemî, "Şerhu'l-uyûn", *Fadlî'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile içinde*, tahk. Fuâd Seyyid, Dâru't-Tunûsiyye, Tunus 1974, s. 367; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 112, 113.

⁴¹ Ebû İshâk eş-Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, tahk. İhsan Abbâs, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trz., s. 142.

⁴² Şükrü Özen, "IV. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyanamesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy. 9, s. 60, 61.

⁴³ Nâtk-Bilhak Ebû Tâlib Yahya b. el-Hüseyn el-Hârûnî, *el-Müczi fî usûli'l-fikh*, San'a Yazması, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi, Vr. 59; a.mlf. *İfade*, s. 175. Sonraki dönem Zeydî eserlerde bu isimlere Kâdî Abdülcebbar ve Ebû'l-Hüseyn el-Basrî de eklenir. Buna mukabil açıkça şeyhimiz ifadesi yer almaz. Bkz. Hasan b. Muhammed er-Rassâs, *el-Fâik fî usûli'l-fikh*, San'a Yazması, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi. vr 1262, 1297; Abdullah b. Hamza Mansûr-Billâh, *Safvetü'l-ihtiyâr fî usûli'l-fikh*, Merkezi Ehl-i beyt li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Yemen 2002, s. 43, 49, 60, 257.

1. Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî Mektebinin Zeydî Talebeleri

a. Ebû Abdullah ed-Dâî (d. 304/917-ö. 360/971)

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zeydî cenahta Kerhî ile ilk münasebet el-Mehdî-Lidinillah Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan ed-Dâî⁴⁴ ile başlar. Onun hakkında Hanefî tabakat kitaplarının çoğunda herhangi bir malumat yer almaz.⁴⁵ Taberistan Zeydî imamlarından Nâsır el-Utrûş'un talebesi olan Ebü'l-Abbas el-Hasenî (öl.353/964)'den gençlik yıllarında fıkıh tedris eden ed-Dâî, Muizzüdevle zamanında Bağdat'a gider ve orada izzet-i ikram görür. Bağdat'ta Ebü'l-Hasen el-Kerhî'nin derslerine devam eder, ondan Ebû Hanîfe'nin fikhını öğrenir. Hatta onun Iraklıların meselelerini öğrenme hususunda ulaştığı seviye darbimesel hâline gelmiştir.⁴⁶ İbn Fend (öl.916/1510), bu özelliğinden dolayı bazı Nâsîrîlerin onu Hanefî, bazılarının da Mu'tezilî saydığından bahseder.⁴⁷ Hâkim el-Cüşemî (öl.494/1101) onu Kâdî Abdülcebâr'dan sonra Mu'tezile'nin onbirinci tabakasından sayar ve onunla ilgili detaylı bilgi verir.⁴⁸ İbnü'l-Murtazâ da onu ve biraz sonra ele alacağımız diğer iki Zeydî imam ve fakihî de Mu'tezile'den sayar.⁴⁹ Mu'tezilî yönüne yapılan vurgu onun, imamet iddiasıyla huruç ettiği ve Taberistan Zeydî imamlarından olduğu gerçeğini değiştirmez.⁵⁰

Nâtık-Bilhak'ın kaydettiğine göre, Kâfi'l-Küfâh (Küfât) Sahib b. Abbâd (öl.385/995)⁵¹ Ebû Abdullah ed-Dâî ile Bağdat'ta karşılaşmıştı. Onun evine çokça giderdi. Yine o, üstatları Ebû Abdullah el-Basrî ile de ilk kez Dâî'nin evinde karşılaşmıştır. Kâfi'l-Küfâh'ın bu noktadaki şu sözleri bizim için oldukça önemlidir: "Biz, Dâî'nin Ebû Hanîfe'nin fikhını hıfzını tecrübe

⁴⁴ Detaylı bilgi için bkz. Nâtık-Bilhak, *İfâde*, s. 175; Ahmed b. Muhammed el-Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, tahk. Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî, Mektebetu Merkezi Bedr, San'â 2002, c. II, s. 101; Muhammed b. Ali b. Yunus İbn Fend, *Meâsiru'l-ebâr fî tafsili mücmelâti cevâhiri'l-ahbâr*, tahk. Abdüsselâm Abbas el-Vecîh, Hâlid Kâsım Muhammed, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, San'a 2002, c. II, s. 675.

⁴⁵ Saymerî onu Kerhî'nin cenaze namazı ile ilgili iki yerde zikreder; Kerhî'ye talebe olduğuna ise değinmez. Saymerî, *Ahbaru Ebî Hanîfe*, s. 167, 168; Bununla birlikte Kureşî, Kerhî'nin talebesi olarak onun hakkında iki sayfalık bir malumat verir. Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye*, c. III, s. 127, 128. Ahmet Özel de genişletilmiş çalışmasında bu âlimler hakkında bilgi vermemiştir.

⁴⁶ Nâtık-Bilhak, *İfâde*, s. 175; Cüşemî ve İbnü'l-Murtazâ da benzer bilgileri naklederler. Cüşemî, "Şerhu'l-uyûn", s. 371; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 105, 114, 115; İbn Fend, *Meâsir*, c. II, s. 677. Kureşî de Kerhî'ye devam ettiğini ve onun fıkıhta büyük bir paye elde ettiğini belirtir. Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye*, c. III, s. 127.

⁴⁷ İbn Fend, *Meâsir*, c. II, s. 677.

⁴⁸ Cüşemî, "Şerhu'l-uyûn", s. 371.

⁴⁹ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbu tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 113, 114.

⁵⁰ İmametiyile ilgili geniş bilgi için bkz. Nâtık-Bilhak, *İfâde*, s. 173; Hasan Yaşaroğlu, *Taberîstan Zeydîleri*, Gümüşhane Ü. Yay., 2012, s. 142.

⁵¹ Detaylı bilgi için bkz. İlyas Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", *DİA*, c. XXXV, s. 512.

ederdik. Öyle ki, kitaplardan bulduğumuz kapalı meseleleri ona yazardık-zaten o da böyle yapmamızı isterdi.-O yazdığımız mesellere bakar, cevaplarını da altına yazardı. Hanefî mezhebine dair bu yazdıklarında hiçbir yanlış da olmazdı.”⁵² Nâlık-Bilhak’ın Sahib b. Abbâd’dan naklettiği bu hadise, Dâî’nin Kerhî’nin derslerine devam ettiğini ve Hanefî fıkhını çok iyi bildiğini gösterir. Ayrıca şerif olması nedeniyle Kerhî’nin ona olan iltifatı da söz konusudur.⁵³

Kerhî’nin cenaze namazı ile alakalı Nâlık-Bilhak ve Hanefî âlim Saymerî’nin birbirine yakın şekilde naklettiği hadise konumuz açısından önemli ipuçları içermektedir. Nâlık-Bilhak’ın naklettiğine göre Kerhî vefat ettiğinde cenazesinde Ebû Abdullah ed-Dâî ve Abbâsîlerin Nakîbi Ebû Temâm ez-Zeynebî de hazır bulundular. Ebû Abdullah el-Basrî cenaze namazını Dâî’nin kıldırmasını isterken, Kerhî’nin önde gelen talebelerinden olup hastalığı ağırlaştığında fetva vermede hocasına niyabet eden Ebû Bekir ed-Dâmeğânî ise Ebû Temmâm ez-Zeynebî’nin kıldırmasını istiyordu. Cenaze konulunca Ebû Bekr gidişata müdahalede bulunarak⁵⁴ Dâî’yi buyur etti ve “Ey Seyyid! Namazı kıldırma konusunda en çok sen hak sahibisin. Senin olduğun yerde kimsenin senin önüne geçmesi caiz olmaz. Fakat biliyorsun ki Kerhî gibi şeyhler mezheplerinin hilafına cenaze namazı kıldırılmasından hoşlanmazlar. Sen de bilirsin ki onun mezhebine göre cenaze namazı dört tekbirle kılınır. Dört tekbirle kıldırıcaksan kıldır.” dedi. Dâî, de ona çıkışarak “Ben ancak beş tekbirle kıldırım, dileyen geçsin kıldırın.” dedi ve namazı Ebû Temmâm kıldırdı.”⁵⁵ Nâlık-Bilhak’ın Dâmeğânî’nin müdahalesine yönelik kullandığı kelime Kerhî’nin talebeleri arasında da Mu‘tezilî-Zeydî eğilimli olanlarla bu eğilimde olmayanların görünmeyen bir mücadelesinin olduğu izlenimini vermektedir. Saymerî’nin naklinde ise namazı kıldırma talebi Dâî’den gelmiştir. Onun naklettiğine göre Ebû Abdullah ed-Dâî, Kerhî’nin cenazesinde hazır bulunmuş, namazını kıldırma istemiş, arkadaşları onun mezhebine göre kıldırıp tekbir alacaksa kıldırabileceğini ifade edince, Dâî, “Ben babalarımın mezhebine karşı gelemem.” diyerek bu duruma kızmıştır. Namazı da Kâdî Ebû Temmâm kıldırıştır.⁵⁶

Kerhî’nin vefatından sonra Dâî, üstadı Ebû Abdullah el-Basrî’nin meclisine devam etmiş ve ondan kelâm okumuştur.⁵⁷ Kelâm ilminde de

⁵² Nâlık-Bilhak, *İfâde*, s. 175; İbn Fend, *Meâsir*, c. II, s. 677, 678.

⁵³ Nâlık-Bilhak, *İfâde*, s. 176.

⁵⁴ Nâlık-Bilhak konuyu aktarıırken özellikle şu ifadeyi kullanmıştır: احتال أبو بكر هذا

⁵⁵ Nâlık-Bilhak, *İfâde*, s. 176, 177.

⁵⁶ Saymerî, *Ahbaru Ebî Hanîfe*, s.167, 168.

⁵⁷ Nâlık-Bilhak, *İfâde*, s. 177; İbn Fend, *Meâsir*, c. II, s. 276. Kureşî onun Kerhî’den önce ve sonra Ebû Abdullah el-Basrî’den kelâm okuduğunu ve bu ilimde de çok önemli bir seviyeye geldiğini nakleder. Kureşî, *Cevâhiru’l-mudiyye*, c. III, s.127.

büyük bir mesafe kaydetmiş, ayrıca kelâmıla fıkıhı da cemetmiştir.⁵⁸ Kureşî ondan kelâm yanında fıkıh da okuduğundan ve iki ilimde de son derece ilerlediğinden bahseder.⁵⁹ Ebû Abdullah el-Basrî onun hassas olduğu iki konunun imamet ve zevî'l-kurbâ'nın payı olduğunu ifade eder ve tahammül edemeyeceği için onun yanında bu konuların açılmamasını tembihlerdi.⁶⁰ Hz. Ali'nin nasla belirlenmiş olduğuna dair kanaati gibi Ebû Abdullah el-Basrî'den ayrıldığı noktalar vardı.⁶¹ Dâî, Deylem'de imametini ilan etmiş, Deylemliler, bir grup Cîl (Gılânlı) ve Taberistanlı da ona biat etmiş, bu arada da "Mehdi-Lidinillah" lakabını almıştır.⁶² Onun, Deylem'de Zeydîlerin Nâsirî ve Kâsımî kolları arasında yaşanan mezhep taassubuna dayalı anlaşmazlıkların, kutuplaşmaların tamamen ortadan kaldırılmasına da hafiflemesinde etkin rol oynadığı da anlaşılmaktadır.⁶³

b. Müeyyed-Billah (d. 333/944- ö. 411/1020)

Bu mektebin önemli isimlerinden biri de İmam Müeyyed-Billah Ahmed b. Hüseyin b. Harun b. Hüseyin el-Hârûnî (öl.411/1020)'dir. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhim b. Hasan el-Hasenî ve Ebû'l-Hüseyin Ali b.İsmail b. İdristen Zeydî ve Hanefî fıkıhı okudu.⁶⁴ Hanefî mezhebi imamlarından şeyh Ebû Bekir Mukrî'den dersler aldı.⁶⁵ Müeyyed-Billah da Ebû Abdullah el-Basrî ve Kâdî Abdülcebbar'ın talebesidir. Kâdîkudât Ebû Ahmed'den Muhtasarı'l-Kerhî'yi okumuştur.⁶⁶

Hâkim el-Cüşemî, Müeyyed-Billah'ı da Mu'tezile'nin onbirinci tabakasından sayar.⁶⁷ Zeydî fıkıhında "et-Tecrîd" ve "Şerhu't-tecrîd gibi önemli eserler kaleme aldı. Böyle olmakla beraber onun muhtasar bir metin olan et-Tecrîd'inde muhtasarların doğası gereği Hanefîlere atıf yoktur. Buna mukabil yine kendisinin kaleme aldığı şerhinde ise ciddi miktarda Ebû Hanife, Ebû Yûsuf (öl.182/798), İmam Muhammed (öl.189/805) ve

⁵⁸ Nâtık-Bilhak, *İfâde*, s. 178.

⁵⁹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye*, c. III, s. 127.

⁶⁰ Nâtık-Bilhak, *İfâde*, s. 180, 181; İbn Fend, *Meâsir*, c. II, s. 677.

⁶¹ Nâtık-Bilhak, *İfâde*, s. 180; Ayrıca bkz. Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, s. 148.

⁶² Nâtık-Bilhak, *İfâde*, s. 187; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye*, c. III, s. 128. Detaylı bilgi için bkz. Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, s. 142.

⁶³ Konuyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Nâtık-Bilhak, *İfâde*, s. 188.

⁶⁴ Muhalli, *Hadâik*, c. II, s. 123; İbn Fend, *Meâsir*, c. II, s. 686.

⁶⁵ Abdullah b. Hammûd el-İzzî'nin *et-Tecrîd fî fikhî'l-imâmeyni'l-azameyn Kâsım er-Ressî ve hafîdühü Yahyâ b. Hüseyin'e* yazdığı mukaddime, Baskıya hazırlayan Abdullah b. Hammûd el-İzzî, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân 2002, s. 34, 35.

⁶⁶ İbn Fend, *Meâsir*, c. II, s. 688, 689. Ayrıca bkz. Mustafa Öz, "Müeyyed-Billâh", *DİA*, c. XXXI, s. 481.

⁶⁷ Cüşemî, "Şerhu'l-uyûn", s. 376.

Züfer (öl.158/775)'e atıf söz konusudur.⁶⁸ Eserinde Ebû Abdullah el-Basrî ve onun Muhtasarı'l-Kerhî şerhinden bahseder.⁶⁹ Yine o eserinde birçok yerde isim vererek Cessâs'ın Şerhu muhtasari't-Tahavî'sinden de nakiller yapar; sık sık Cessâs'a atıfta bulunur.⁷⁰

c. Nâtik-Bilhak (d. 340/940-ö. 424/1033)

Bu dönemin konumuz açısından en önemli şahsiyeti, gerek fıkıh gerekse usûl-i fıkha dair eserleri günümüze ulaşan Nâtik-Bilhak'tır. O da Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî mektebinden istifade etmiş; her ikisinin görüşlerinin Zeydî usul eserlerine taşınmasında etkin bir rol oynamıştır. Nâtik-Bilhak da seleflerinde olduğu gibi Ebû Abdullah el-Basrî'den kelâm ve usûl-i fikh dersleri almıştır.⁷¹ Hâkim el-Cüşemî onu Mu'tezile'den sayar ve hakkında detaylı bilgi verir.⁷² Ebû Zehra, onun hakkında nas bulunmayan meseleler konusunda takip ettiği yolun Ebû Hanîfe'nin benzer konularda izlediği yöntemi benimsemek olduğunu nakleder. Ona göre bu durum belki de her iki ekolün ilişki nedenlerinden biridir. Ebû Zehra aynı bölgelerde yaşayan iki ekolün benzer sorunlara aynı çözümleri üretmesini mantıklı bulur. Ona göre Nâtik-Bilhak'ın Hanefî mezhebini öğrenmesine yol açan dönemin Hanefî imamları ile olan irtibatıdır. Nitekim o, Mecmuu'l-kebîr'i devrinin Hanefî otoritesi olan Ali b. Muhammed b. Hasan en-Nehaî'nin öğrencilerinden okumuştur.⁷³ Buna ek olarak Ebû Zehra, onun bir konuda hüküm bulamadığında Ebû Hanîfe'nin fikhını uyguladığını ifade etmektedir.⁷⁴ Nâtik-Bilhak fıkha dair eseri et-Tahrîr 'de Ebû Hanîfe ya da talebelerine ismen atıfta bulunmasa da⁷⁵ kitâbü'l-büyû'da onun birçok

⁶⁸ Müeyyed-Billâh, *Şerhu't-tecrîd*, c. I-VI, tahk. Yahya Salim Azzân, Hamîd Cabir Abîd, Merkezü'l-Bühûs ve't-Türâsî'l-Yemenî, 2006.

⁶⁹ Müeyyed-Billâh, *Şerhu't-tecrîd* (Mektebetü'ş-Şamile Nüshası), c. II, s. 251; c. IV, s. 3.

⁷⁰ Müeyyed-Billâh, *Şerhu't-tecrîd* (Mektebetü'ş-Şamile Nüshası), c. I, s. 23, 48, 51, 261, 348; c. II, s. 9; c. III, s. 21; c. VI, s. 96.

⁷¹ Muhallî, *Hadâik*, c. II, s. 165; İbn Fend, *Meâsir*, c. II, s. 697. Zeydî usulcülerden Hüseyin b. Emir Kâsım b. Muhammed, *Hidâyetü'l-ukûl*'ünde Ebû Tâlib'in *el-Müczi* isimli eserinden ve onun hocası Ebû Abdullah el-Basrî'den (öl.369/979) bahseder. Bkz. Hüseyin b. Emir Kâsım b. Muhammed, *Hidâyetü'l-ukûl ilâ ğâyeti's-sül*, 2. baskı, 1401, c. II, s. 637.

⁷² Cüşemî, "Şerhu'l-uyûn", s. 376.

⁷³ Ebû Zehra, *İmam Zeyd*, s. 503.

⁷⁴ Ebû Zehra, *İslâm'da Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdulkadir Şener, Hisar Yayınevi, İstanbul 1976, s. 187, 189. Bu durum, Ebû Zehra'ya göre Hanefî mezhebi ile aralarındaki sıkı ilişkiden ve Nâtik-Bilhak'ın Hanefî fakihlerinden istifade etmesinden kaynaklanmaktadır. Ebû Zehra, *İmam Zeyd*, s. 502, 503

⁷⁵ *Tahrîr* iki kez neşredilmiştir. Bkz. Nâtik-Bilhak, *et-Tahrîr fi'l-fikh*, tahk. Yahya Sâlim Azzân, Mektebetü Bedr, 1. baskı, 1997; Ayrıca bkz. Nâtik-Bilhak, *et-Tahrîr fi'l-keşfi an nusûsi'l-'immeti'n-nehârîr*, tahk. Murtaza b. Zeyd el-Mahatvarî, Mektebetü Bedr,

kanaati Hanefî mezhebiyle benzeşir. Ayrıca onun bir sonraki bölümde ele alacağımız usule dair eseri el-Müczi bu konuda çok değerli veriler içerir.

Hicrî IV. asırda Zeydî fakih ve usulcülerin Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî ile ilişkileri tarihen sabittir. Bu ilişkinin gerekçesi ister Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî'nin Mu'tezile ile ilişkilendirilmesi, isterse Ebû Hanîfe mektebine duyulan muhabbet olsun; makalemiz için önemli olan bunun Zeydî usulüne yansıyan yönlerinin olmasıdır. Şimdi bu sonuçlara odaklanmak istiyoruz.

II. Irak Hanefîlerinin Zeydî Usulüne Etkileri

Irak Hanefîleri Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî ile ilişkinin Zeydî usul eserlerine yansımaları, öncelikle onlardan çokça nakil yapılması şeklinde tezahür eder. Zeydîlerin başta Hanefîler olmak üzere Mu'tezilî ve Mütetekellimîn usulcülerle teşriki mesailerini, usullerinin bir diğer Şîî fırkası Ca'ferî çizgiden büyük oranda ayrılmasına neden olmuştur. Onların usullerinin genel olarak Sünnî-Mu'tezilî etkiyle şekillendiği söylenebilir. İstihsanın Zeydî usulüne girmesi, Zeydî usul ve fûrûnda fesad ve butlân nazariyesinin benimsenmesi, teklîfî hükümler ve usulün diğer konularındaki benzerlikler bu etkilerden bazılarını ifade eder. Söz konusu etkinin daha somut hâlde görülebilmesi için şimdi her bir başlığı detaylandırmak istiyoruz.

A. Hanefî Usulcülerden Nakiller

Irak Hanefîleri ile ilişkinin neticesinde Zeydî usul eserleri, başta Ebû Hanîfe ve arkadaşları olmak üzere İsa b. Ebân, Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî gibi Hanefî fakihlerin usule dair görüşlerine çokça yer vermişlerdir. Çalışmamızın bu safhasında bize yol gösterecek ilk eser Kerhî mektebinin talebelerinden Ebû Tâlib Yahyâ b. Hüseyin b. Hârûn b. Hüseyin el-Hârûnî (öl.424/1033)'nin⁷⁶ uzun süredir el yazması hâlinde kalan ve basımı son yıllarda gerçekleştirilen el-Müczi fî usûli'l-fikh'idir.⁷⁷

trz.. Ebû Zehrâ'nın bu ifadesini teyid etmek için fûrû-i fıkha dayalı kapsamlı bir karşılaştırmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Bu da bu çalışmanın konusu değildir.

⁷⁶ Muhallî, *Hadâik*, c. II, s. 165; Carl Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Muhammed Fehmi Hicâzî, el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Küttâb, Mısır 1995, c. IV, s. 115.

⁷⁷ *el-Müczi* günümüze ulaşan ilk Zeydî usul eseridir. Detaylı bilgi için bkz. Cüşemî, "Şerhu'l-uyûn", s. 376; Muhallî, *Hadâik*, c. II, s. 166. el-Vecîh de eserin iki cilt hâlinde olduğunu belirtir ve "Yemen ve Hadramevt yazmaları Fihristine" atıfta bulunur. Bkz. Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh, *A'lâmu'l-müellifîne'z-Zeydiyye*, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Amman 1999, s. 1122. Daha önce bu eser başı ve sonu eksik sadece icmâ, kıyâs ve ictehad bölümlerini kapsayan nüshasıyla Dr. Abdülhamid b. Ali Ebû Züneyd'in tahkiki ile Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'ye nisbet edilerek *Şerhu'l-umed* I-II (1. Baskı, Medine 1410) adıyla basılmıştır. Mahatvarî gibi Abdülkerim Cedbân da söz konusu eserin *Şerhu'l-umed* olmadığını ileri sürmüştü; *Müczi*'nin iki

Nâtık-Bilhak sadece Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî'den sık sık nakiller yapmakla kalmamış ilerleyen bölümlerde görüleceği gibi aynı zamanda Zeydî usulüne ve fûrûna Hanefilere ait birçok temel konunun da girmesini sağlamıştır. Onun bu açılımının kendisinden sonraki Zeydilerce de sürdürülmesi, bu tavrın bütün bir Zeydî coğrafyayı etkilenmesine yol açmıştır. Nâtık-Bilhak'ın Müczî'sinin bizim için önemli bir yanı da Hanefî usulcüler Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî'nin usule dair görüşlerinin en doğru bir şekilde tespit edilebilmesine imkân tanınmasıdır.

Ebû Tâlib eserinde usul konularını ele alırken şöyle bir yol takip eder. Özellikle usulün tartışmalı konularını incelerken “Bu konuda ehl-i ilim ihtilaf etmiştir.” dedikten sonra hocası Ebû Abdullah el-Basrî'nin sonra da hocasından naklen Kerhî'nin görüşlerine değinir. Bu noktada Müczî'de Kerhî'den yapılan pek çok nakil bulunmaktadır. Bu nakillerin sayısı tesbit edebildiğimiz kadarıyla altmış civarındadır.⁷⁸ Onun, hocası Ebû Abdullah el-Basrî'den yaptığı nakiller Kerhî'den yaptığı nakillerin yaklaşık iki katı kadardır. Nâtık-Bilhak Ebû Abdullah el-Basrî ve Kerhî yanında yer yer İbrahim en-Nehâî (öl.96/714), Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, İsâ b. Ebân ve Tahâvî (öl.321/933)'nin de ismini zikreder.⁷⁹

O, eserinde devrinin karakteristiği olarak Mu'tezilî usulcüler Ebû Ali ve Ebû Hâşim'e isimlerini zikrederek çokça atıfta bulunur. Bunun dışında isimlerini az da olsa zikrettiği Nazzâm gibi Mu'tezilîler de vardır. İmam Şafî (öl.204/820), Nasır el-Utrûş ve hocası Ebû'l-Abbâs el-Hasenî de nakilde buldukları isimlerdir. Onun sahabe, tabiîn ve diğer müctehidlerden de pek çok ismi az da olsa ismen zikrettiği de ifade edilmelidir. O bazen de isim zikretmeksizin Ebû Hanîfe ve arkadaşları, Şafîler, Fukahâ, Mütেকellimûn diyerek nakilde bulunur. O, bu nakillerin bir kısmında Kerhî ve hocası Ebû Abdullah el-Basrî ile örtüşürken, kimi zaman da Ebû Ali ve Ebû Hâşim

---

ayrı nüshasına ulaşarak tahkikini yapmıştır. Bununla da kalmamış Zeydî ulemâdan on ayrı yolla bu eseri *Müczî* adıyla rivayet etmiş ve her birinin senedini açıkça zikretmiştir. Bkz. Nâtık-Bilhak, *el-Müczî (tahkikli nüsha)*, c. I, s. 72. Eser, Cedbân'ın tahkikiyle Nâtık-Bilhak'a nisbet edilerek *el-Müczî fî usûli'l-fikh* adıyla 2009-2010 senesinde San'a Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiş; 2013 yılında da yazar tarafından dört cilt hâlinde basılmıştır.

⁷⁸ Nâtık-Bilhak, *el-Müczî*, vr. 4, 5, 15, 18, 32.

⁷⁹ Nâtık-Bilhak, *el-Müczî*, vr. 3, 5, 7, 8, 18, 32, 59. İsâ b. Ebân, Kerhî, Ebû Abdullah el-Basrî ve Cessâs'a atf geleneğini Saymerî'de de görmek mümkündür. Bkz. Kâdî Hüseyin b. Ali Saymerî, *Kitâbu mesâili'l-hilâf fî usûli'l-fikh*, (tahk. Abdulvahid Cehdâni) (Eserin tahkiki, muhakkikin doktora tezinin ikinci kısmını oluşturmaktadır. Bkz. Abdelouahad Jahdani, *Kitâb Masâil al-Hilâf fî Usûl al-Fîqh Les problèmes de divergences en méthodologie juridique de Husayn B. 'Alî al-Saymarî*, (Basılmamış doktora tezi), Université De Provence, Aix-Marseille, 1991, s. 37, 49, 50, 63, 71, 218. Ayrıca bkz. Tuncay Başoğlu, “Saymerî'nin Usulü ve Usul Görüşleri Hakkında Bazı Tesbitler”, s. 274-276.

el-Cübbâî'nin görüşüne katılır. Farklı kanaatte bulunduğu yerler de vardır.

Nâtık-Bilhak'taki bu nakil tarzı daha sonraki Zeydî usûlcüler Rassâs (öl.584/1188) ve Abdullah b. Hamza (öl. 614/1217)'da da tekrarlanmıştır.⁸⁰ Abdullah b. Hamza'nın Ebû Abdullah el-Basrî ve Kerhî'den yaptığı nakiller çoktur.⁸¹ Ayrıca o haber-i vâhidler, tahsis, nesh ve tercih vb. konuları yaklaşık onüç kez İsa b. Ebân'a atıfta bulunur; bazı yerlerde onun tercihlerine katılır.⁸² Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî'den nakilde bulunma geleneği sonraki Zeydî usulcülerce de sürdürülmüştür. İbnü'l-Murtazâ'da ise Hanefî fakih ve usulcülerin görüşlerine oranla Ebû Ali, Ebû Hâşim el-Cübbâî, Kâdî Abdülcebâr, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî ve diğer mütekelimîn usulcülerin görüşleri daha fazla yer bulur.⁸³ Sârimuddîn İbrahim el-Vezîr (öl .914/1508) ise el-Fusûlü'l-Lu'luiyye'de bir konuda farklı kanaat var ise, Hanefîler yanında meşhur olan hemen hemen her usulcünün ismini zikretmiştir.⁸⁴

Nâtık-Bilhak'ın el-Müczi'sinin Kerhî'nin görüşlerinin günümüze aktarılmasında ne derece önemli bir rol üstlendiğini ifade sadedinde kısa bir değerlendirme yapılması yerinde olacaktır. Kerhî'nin usule dair görüşlerinin Hanefî kaynaklarda yer bulmasını sağlayan en önemli isim şüphesiz talebesi Cessâs'tır. Buna mukabil Kerhî'nin görüşleri iki ayrı yoldan Zeydî usul eserlerinde yer bulmuştur. Birinci halka Kerhî, Ebû Abdullah el-Basrî ve Nâtık-Bilhak şeklindedir. Bu durumda Kerhî'nin Zeydî usulünde görüşlerinin yer bulmasına önayak olan en önemli kişi talebesi Ebû Abdullah el-Basrî'dir. Ebû Abdullah el-Basrî'den doğrudan ilim almak suretiyle Kerhî'nin görüşlerini Zeydî muhite taşıyan kişi ise Nâtık-Bilhak'tır. el-Müczi'nin önemi Kerhî ile müellifin arasına sadece Kerhî'nin talebesi ve müellifin de hocası olan Ebû Abdullah el-Basrî'nin girmesinden kaynaklanmaktadır. Bu yönüyle eser Cessâs'ın el-Füsûl'ünden sonra Kerhî'ye

⁸⁰ Rassâs, *el-Fâik*, vr. 1262, 1297; Abdullah b. Hamza, *Safvetü'l-ihitiyâr*, s. 43, 49, 60, 257

⁸¹ Abdullah b. Hamza, *Safvetü'l-ihitiyâr*, s. 49, 50, 66, 71, 72, 98, 100, 119, 133, 195, 205.

⁸² Abdullah b. Hamza, *Safvetü'l-ihitiyâr*, s. 188, 227

⁸³ İbnü'l-Murtazâ'nın *Minhâc*'ında yukarıda isimleri yer alan Mu'tezilî usulcüler yanında İbnü'l-Hâcib'ten (öl. 646/1248) yapılan nakiller de önemli bir yekûn tutar. O ayrıca İbnü'l-Hâcib kadar olmasa da Cüveynî (öl. 478/1085), Gazzâlî (öl. 505/1111), Râzî (öl.606/1209) ve Âmidî (öl.631/1234) gibi mütekelimin (Şafî) usulcülere de atıfta bulunur. Ahmed b. Yahya İbnü'l-Murtazâ (öl.840/1436), *Minhâcü'l-vüsûl ilâ miyâri'l-ukûl fî ilmi'l-usûl*, tahk. Ahmed Ali Mutahhar el-Mâ'hizî, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a 1992, s. 260-860.

⁸⁴ Sârimuddîn İbrahim b. Muhammed el-Vezîr, *el-Fusûlü'l-lu'luiyye fî usûli fıkhi'l-itrati'z-zekiyye ve a'lâmi'l-ümmeti'l-Muhammediyye*, thk. Muhammed Yahyâ Sâlim Azzân, Merkezüt-Türâs ve'l-Buhûsi'l-Yemenî ve Dâru'l-Menâhil, Beyrut 2001, s. 131-140, 198-202.

en yakın tarihli eserlerden biridir. Bundan dolayı eserin Kerhî'nin görüşlerini tespitinde önemli bir rol üstlendiği söylenebilir. Nâtık-Bilhak'ın sadece Zeydî bir fakih ve usulcü olmaması aynı zamanda imamet iddiasıyla döneminde huruç etmesi de onun Zeydîler için ne kadar önemli olduğunu gösterir. Bu da sonraki dönem Zeydî eserlerde Ebû Hanîfe, talebeleri, İsâ b. Ebân, Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî'nin görüşlerinin yer bulmasında el-Müczi'nin ciddi bir etkisinin olduğunu göstermektedir.

Kerhî'nin usule dair görüşlerinin Zeydî muhitte yer bulmasını sağlayan bir diğer eser ise Abdullah b. Hamza'nın *Safvetü'l-ihdiyâr fî usûli'l-fikh* 'dır. Abdullah b. Hamza da eserinde Ebû Hanîfe ve arkadaşları başta olmak üzere Kerhî, Ebû Abdullah el-Basrî ve İsâ b. Ebân'ın görüşlerini nakleder. Buna mukabil onun bu nakilleri aktardığı kaynak çok net değildir. Zira o eserinde hem Nâtık-Bilhak'a⁸⁵ hem de Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'ye atıfta bulunur. Bu durumda her iki kaynak yoluyla da Kerhî'nin görüşlerini aktardığı ileri sürülebilir. Abdullah b. Hamza'nın bu tür nakillerinin kaynağı hocası Hasan b. Muhamed er-Rassâs'tır.⁸⁶ O hocasından naklen en çok Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin görüşlerine değindiği için Safvet'te yer alan Kerhî'ye ait görüşlerin kaynağının daha çok el-Mutemed olduğu söylenebilir. Zira Kerhî'nin görüşlerinin yer bulduğu eserlerden biri de Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin el-Mutemed'dir.⁸⁷ Elbette ki bütün bu görüşlerin sadece bu eserler ya da bu kanallar yoluyla Zeydîlere geçtiğini söyleyemeyiz.

Nâtık-Bilhak ya da sonraki dönem Zeydî usulcülerin Kerhî ve talebesi Ebû Abdullah el-Basrî'ye ilgi duymalarının nedenlerinden biri her iki cenahın da Mu'tezile ile ilişkilendirilmeleri olabilir. Bu konuyu destekleyen hususlardan biri de Nâtık-Bilhak'ın kendinden önce yaşayan Mâtürîdî (öl.333/944)'nin Meâhizü'ş-şerîa'sına herhangi bir atıf yapmamış olmasıdır. Her ne kadar Müellifin Debûsî, Pezdevî ve Serahsî gibi çağdaşı sayılabilecek Semerkant ve Buharalı Hanefî usulcülere atıfta bulunmaması makul görülebilirse de sonraki dönem Zeydî eserlerde de bu isimlere yer verilmemesi yukarıdaki ihtimali destekler niteliktedir. Belki de konuya Iraklı Hanefîlerle Semerkant ve Buharalı Hanefîler ayrışması bağlamında yaklaşmak daha tutarlı olacaktır. Bu durumda Zeydîlerin kendileri gibi Mu'tezile eğiliminde olan Hanefî usulcülerle bir arada bulunmasını da yadırgamamak gerekir. Elbette ki bunun nedenlerinden biri, Hanefî usulünün temeli olan Ebû Hanîfe ve arkadaşları başta olmak üzere, Kerhî, Ebû Abdullah el-Basrî ve İsâ b. Ebân varken sonraki dönem eserlere iltifat edilmemesi de olabilir. Yine bu eserlerin Hanefî usulünü kurucu değil de

⁸⁵ Abdullah b. Hamza, *Safvetü'l-ihdiyâr*, s. 49, 50, 56, 60

⁸⁶ Abdullah b. Hamza, *Safvetü'l-ihdiyâr*, s. 44, 60, 65, 67, 90.

⁸⁷ Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *Kitâbü'l-mutemed fî usûli'l-fikh*, tahk. Halil el-Meys, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1403, c. I, s. 264, 361, 416, 418; c. II, s. 32, 137, 163, 175.

daha çok sistemleştiren nitelikte oluşları da gözardı edilmemelidir.

Burada garipsenebilecek bir husus da şu olabilir. Gerek Nâtik-Bilhak'ın Müczi'sinde gerekse sonraki dönem Zeydi usul eserlerinde Kerhi'nin bir diğer talebesi Cessâs'a yapılan atıfların yok denecek kadar az olmasıdır.⁸⁸ Bunun temel nedeni, muhtemelen Kerhi varken müellifin Cessâs'a iltifat etmemesi olabilir. Zira Cessâs da hem Kerhi'nin talebesidir, hem de müellifin hocası Ebû Abdullah el-Basri'nin çağdaşıdır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Abdullah b. Hamza ona bir yerde atıfta bulunmuştur. Birçok usulcüye eserinde yer veren İbnü'l-Murtazâ'da bile Cessâs'a yapılan atıflar bir elin parmaklarını geçmez.⁸⁹ Cessâs'a Müczi sonrası Zeydi eserlerde de çok fazla yer verilmemesinin izahını anlamak zordur. Zira o da diğer Iraklı Hanefiler gibi Mu'tezile eğilimli kabul edilmiştir. Bunun tek izahı ya müellife yakın oluşudur ya da Kerhi ve Ebû Abdullah el-Basri varken ona iltifat edilmemiş olunmasıdır. Zeydi müellifler tespit edebildiğimiz kadarıyla eserlerinde Serahsi sonrası Hanefi usulcülere de atıfta bulunmamışlardır. Bunun temel nedenlerinden birinin, Yemen'de Hanefi mezhebinin yayılmaması; Zeydiliğin daha çok Şafilerle aynı muhiti paylaşması olduğu söylenebilir.

Burada konumuz açısından ilgi çekici olan bir husus da Nâtik-Bilhak'ın el-Müczi'sinde "kale Kâdikudât"⁹⁰ ifadesi dışında Kâdi Abdülcebbar'a bir atıf yapmamasıdır. Bunun sebepleri arasında müellif gibi Kâdi Abdülcebbar'ın da Ebû Abdullah el-Basri'nin talebesi ve müellifin çağdaşı olması zikredilebilir.⁹¹ Burada vurgulanması gereken bir diğer husus ise şudur: Daha önce Ebü'l-Hüseyn el-Basri'ye nispet edilerek eksik hâliyle Şerhu'l-umed olarak basılan bu eserin Kâdi Abdülcebbar'ın Umed'inin serhi olduğu iddia edilmişti.⁹² Eğer gerçekten böyle olsaydı, eserin kendisine nispet edildiği Ebü'l-Hüseyn el-Basri'nin mutlaka hocası Kâdi

⁸⁸ Nâtik-Bilhak, *el-Müczi fi usûli'l-fikh*, thk. Abdülkerim Cedbân, I. baskı, trz., c. I, s. 155.

⁸⁹ Bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Minhâcu'l-vüsûl*, s. 671, 686, 714, 730, 766, 778.

⁹⁰ Nâtik-Bilhak, *el-Müczi (tahkikli nüsha)*, c. IV, s. 268.

⁹¹ Her ne kadar Müczi'yi tahkik eden Cedbân, Kâdi Abdülcebbar'ı da Nâtik-Bilhak'ın şeyhleri arasında saysa da bu bilgiyi Cüşemî ve sonraki dönem eserlerden teyid edemedik. Ayrıca Müczi'de de "Şeyhunâ" ifadesinin Kâdi Abdülcebbar için kullanıldığına şahit olmadık. Bkz. Nâtik-Bilhak, *el-Müczi (tahkikli nüsha)*, c. I, s. 68.

⁹² Daha önce bu eser başı ve sonu eksik sadece icmâ, kıyas ve icihad bölümlerini kapsayan nüshasıyla Dr. Abdülhamid b. Ali Ebû Züneyd'in tahkiki ile Ebü'l-Hüseyn el-Basri'ye nisbet edilerek *Şerhu'l-umed I-II* (1. baskı, Medine 1410) adıyla basılmıştır. Eser daha sonra iki ayrı yazma nüshaya ulaşılarak Abdülkerim Cedbân'ın tahkikiyle Nâtik-Bilhak'a nisbet edilerek *el-Müczi fi usûli'l-fikh* adıyla 2009-2010 senesinde San'a Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiş; 2013 yılında da yazar tarafından dört cilt hâlinde basılmıştır. Konuyla ilgili *el-Müczi* muhakkikinin görüşleri için bkz. Nâtik-Bilhak, *el-Müczi (tahkikli nüsha)*, c. I, s. 68.

Abdülcebbar'ın ismini ya da ona ait bir görüşü zikretmesi gerekirdi ki bu da tespit edebildiğimiz kadarıyla bir defa söz konusu olmuştur. Buna mukabil o, sürekli "hocamız Ebû Abdullah el-Basrî dedi ki" diyerek hocasına atıfta bulunur.⁹³ Bu durum el-Müczi'nin Nâtk-Bilhak'ın eseri olduğu kanaatini desteklemektedir.⁹⁴ Müczi sonrası Zeydî usul eserlerinde ise Kâdî Abdülcebbar'a çok miktarda atıf söz konusudur.

Zeydî usul eserlerinde Kerhî'ye çokça atıfta bulunulması, Apaydın'ın onun diğer ekollere mensup usulcülerin eserlerinde de görüşlerine en çok atıfta bulunulan fakih olduğuna yaptığı vurguyu destekler. Apaydın'ın Kerhî'nin Hanefî usulünü sistemleştirmedeki rolü ve önemine yaptığı vurgunun benzerini⁹⁵ kısmen Zeydî usulü için de yapabiliriz. Zira Kerhî sadece Hanefî mezhebi için değil Zeydîler için de önemlidir.

Zeydî usul eserlerinde ilk dönem Hanefî usulcülerden yapılan nakilleri başlangıçta Zeydîlerin, Ebû Hanîfe'ye duydukları muhabbetle açıklamak mümkündür. Buna mukabil Mâtürîdî gelenekten gelen Hanefî usul eserlerine Zeydîlerce hiç atıf yapılmamış olması, her iki cemahta da var olan Mu'tezilî eğilimin bu hususta daha etkili olduğu izlenimini vermektedir. Öte yandan Yemen'de Şafilîğin Zeydîlerle birlikte varlığını sürdürmesi de sonraki dönem Zeydîlerin Hanefî usul eserlerinden ziyade daha çok mütekellimin usulcülerin eserlerini dikkate almalarına neden olmuş olabilir.

B. Usulün Karakteristiği

Zeydî fakih ve usulcülerin Irak Hanefîleri ile hoca talebe ilişkisi içinde olmalarının usullerine yansıyan yönlerinden biri de temel konulara bütüncül bakıldığında usullerinin Şia'nın ana kolu olan İmâmî/Ca'ferî çizgiden ayrılması, Sünnî-Mu'tezilî bir çizgiye girmesidir. Onları Ca'ferî usul anlayışından ayıran temel konulardan biri de imamların masumiyeti meselesidir. İmamlara masumiyet atfetmeyen Zeydîler, İmâmîyye'nin aksine, onların söz, fiil ve takrîrlerinin sünnet olduğuna dair kabulü

⁹³ Nâtk-Bilhak eserinde Ebû Abdullah el-Basrî'den sürekli şeyhimiz diyerek çok miktarda nakilde bulunur. Nâtk-Bilhak, *el-Müczi (tahkikli nüsha)*, c. II, s. 21, 25, 51, 56, 201, 205, 249; c. IV, s. 5, 13, 30, 33, 77 vd.

⁹⁴ Madelung, Ebû Züneyd'in Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'ye nisbet ederek *Şerhu'l-umed I-II* (1. baskı, Medine 1410) adıyla bastığı bu çalışmanın, Nâtk-Bilhak'ın o dönem yazma hâlinde olan (Vatikan 1100) *el-Müczi*'sinin II. cildine benzediğini ileri sürmüştür. Yazar bu kanaatini de farklı çalışmalarda *Müczi*'ye yapılan atıflarla desteklemiştir. Bkz. Wilferd Madelung, *Der İmam al-Qasim İbn İbrahim*, Walter de Gruyter, Berlin 1965, s. 179, 180. Ayrıca bkz. Aron Zysow, "Mu'tazilism and Mâtürîdism in Hanafî Legal Theory", s. 240, 241. Konu ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Hasan Ansârî, Sabine Schmidtke, "The Mu'tazilî and Zaydî Reception of Abu l-Husayn al-Basrî's Kitâb al-Mu'tamad fî Usûl al-Fiqh: A Bibliographical Note", *Islamic Law and Society*, 20-1-2, Brill 2013, s. 94-102.

⁹⁵ Apaydın, "Kerhî", c. XXV, s. 286.

reddederler. Ehl-i beytin icmânın delil oluşu ve bir kısım usulcülerin Hz. Ali'ye biçtikleri masum rolü istisna edilirse⁹⁶ usulün diğer konularında onları genel olarak Sünnî, Mu'tezilî bir çizgi içinde görmek mümkündür. Onların bu tutumunda Zeyd b. Ali'nin görüşlerinin başat bir rol üstlendiği açıktır. Buna mukabil hicrî II. asırdan sonra Zeydî âlimlerin telif ettiği eserler dikkate alındığında bu yönelişe Ebû Hanîfe ve talebelerinin de ciddi manada katkı sağladığı ifade edilmelidir. Ayrıca hicrî III. ve V. asırlarda Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî ile hoca talebe ilişkisi içinde olan Zeydîlerin, Zeydî usulünün sonraki dönemine tesir eden eserler kaleme aldıkları dikkate alındığında söz konusu Hanefî ulemânın bu sürece katkısı da anlaşılmış olacaktır. Bununla birlikte Hanefî fıkıhçıların Zeydî usulüne etkisinin Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî ile sınırlı kaldığını da ifade etmek gerekir. Zira bu iki Hanefî âlimden sonra, Zeydîler daha çok mütekellimîn usul eserlerine yönelmişlerdir. Bu çerçevede onların usullerinin inşasında Cübbâiler başta olmak üzere Kâdî Abdülcebbar ve Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin katkıları çok fazladır. İbnü'l-Murtazâ ile birlikte yukarıda zikredilen usulcülere ek olarak diğer mütekellimîn usul eserlerine, özellikle de İbnü'l-Hâcib (öl. 646/1248)'in Müntehâ'sına yapılan atıfların çoğalması, hatta onun sistematüğının belli bir dönemden sonra Behrân gibi Zeydî müelliflerce benimsenmesi, usullerinin karakteristiği şekillendirmede mütekellimîn usulcülerin etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Bu çerçevede onların, usul anlayışlarını şekillendirirken kendi imamları yanında belli bir dönemde ve sınırlı kalsa da Hanefî fakihlerden etkilendikleri pekâlâ söylenebilir. Buna mukabil Kerhî sonrası dönemden itibaren mütekellimîn usulcülerin etkisi daha fazla olmuştur. Mu'tezile ve Mütekellimîn tesirini ise öncelikle usul yazımında takip ettikleri yöntemde görebiliriz. Usul eserlerinin tertibi/sistematüğü, usul muhtevasına dâhil edilen ve edilmeyen konular, elfâz bahisleri, kullanılan kavramlar, fürû-i fikhın esas alınıp alınmaması, mantık ve kelâm verilerinin kullanılıp kullanılmaması gibi ölçütler çerçevesinde yapılan bir mukayese Zeydî usulcülerin Hanefîlerden çok Mu'tezilî ve mütekellimîn usulcülerden etkilendiğini ortaya koymuştur. Bu da Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî etkisinin Zeydî usulünde sınırlı kaldığının bir başka göstergesidir. Söz konusu yönelimleri nedeniyle Zeydî usulcüler eserlerini mütekellimîn metoduna göre kaleme almışlar, yukarıda yer verilen iki konu dışında edille-i şer'iyeye⁹⁷ noktasında genel olarak Mu'tezilî ve mütekellimîn

⁹⁶ Bu konularda detay için bkz. Fatih Yücel, "Zeydiyye-Caferiyye Arasında Kırılıma Noktası-İmamların Masumiyeti Meselesi ve Masumiyet İnancının Zeydî Usûlüne Tesiri-", *Marife Dergisi*, s. 27-48.

⁹⁷ İbnü'l-Murtazâ şer'î delilleri, "kitap", "sünnet", "icmâ'", "kıyas" ve "ictihad" olarak sıralar. Bkz. İbnü'l-Murtazâ, "Kitabu miyâri'l-ukûl fi ilmi'l-usûl" (*el-Bahru'z-zehhâr el-câmi'u limesâhibi ulemâi'l-emsâr içinde*), tahk. Muhammed Muhammed Tâmir,

usulcülerle aynı çizgide olmuşlardır. Onların Kur'ân⁹⁸, Sünnet⁹⁹, icmâ ve kıyas konularında eserlerinde yer verdikleri örneklerin pek çoğu mütekellimîn usulcülerin eserlerinde yer alan örneklerle benzeşir. Bununla birlikte Hanefilerle aynı kanaatte oldukları yerler de vardır.¹⁰⁰

C. İstihsanın Zeydî Usulüne Girişi

Hicrî IV. asırda Ebû Abdullah ed-Dâî, Müeyyed-Billah ve Nâtık-Bilhak gibi Zeydî fakihlerin Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî ile münâsebeti sonucu Zeydî usulünde görülen ilk temel değişimin istihsan kavramıyla başladığını söyleyebiliriz. Gerek hicrî II. asırda Zeyd b. Ali döneminde, gerekse III. asırda Kâsım er-Ressî ve Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin döneminde şer'î deliller içerisinde istihšana yer verilmez.¹⁰¹ Buna mukabil bu kavram

Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2001, c. I, s. 194. Hicrî X. asır müelliflerinden Sarimüddîn el-Vezîr de, birkaç ilave ile "Kitap", "Sünnet", "icmâ", "kıyas", "ictihad" ve benzerleri olarak takdim eder. Bkz. Sârimüddîn el-Vezîr, *el-Fusûlü'l-lu'lu'iyye*, s. 119. Hicrî X. ve XII. asır Zeydî usulcülerden Behrân, İbn Lokmân ve Taberî, şer'î delilleri "Kitap", "Sünnet", "icmâ" ve "kıyas" olarak sıralamıştır. Bu usulcüler, "maslahat"ı "kıyas"ın içinde, "istishâb", "istihsan" ve "şer'u men kablenâ"yı da "istidlâl"ın içinde incelemiştir. Onlara göre son delil "akıl"dır ve şer'î sem'î delil bulunmayınca "akıl" delili ile hükmedilir. Bkz. Muhammed b. Yahya Behrân es-Sadî, *Metnü'l-kâfil*, tahk. Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî, Mektebetu Bedr, San'a 2001, s. 8, 34; Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed Lokmân, *el-Kâşif li zevi'l-ukûl an vucûhi'l-kâfil bi neyli's-sûl*, tahk. Dr. Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî el-Hasenî, Mektebetu Bedr, San'a 2000, s. 47; Ali b. Muhammed Taberî, *Kitabu şifâi ğalîli's-sâil ammâ tahammelehu'l-kâfil*, Mektebetü'l-Yemeni'l-Kübrâ, San'a trz., c. I, s. 30, 31.

⁹⁸ Zeydîlerin ilk şer'î delil "Kitap"la ilgili değerlendirmeleri neredeyse sünni usulcülerle aynıdır. Onların kabullerinin kimi zaman Şafililerle, kimi zaman Hanefilerle uyum içerisinde olduğu söylenebilir. Ayrıntı için bkz. Fatih Yücel, "Zeydî Usul Anlayışında Kur'ân ve Yorumu", *Diyanet İlmî Dergi Kur'ân Özel Sayısı*, 2. baskı, Ankara 2012, s. 471-497.

⁹⁹ Zeydî usulcüler sünneti; "Hz. Peygamber(s.a.s.)'in söz, davranış ve takrirleri" olarak tanımlarlar. *هي قول النبي (ص) و فعله و تقريره* Bkz. Abdullah b. Hamza, *Safvetü'l-ihyâr*, s. 36; Behrân, *Metnü'l-kâfil*, s. 7; İbn Lokmân, *el-Kâşif*, s. 67; Taberî, *Şifâ*, c. I, s. 39, 40. Bu tanım, genel olarak Hanefîlerin ve mütekellimîn usulcülerin tanımları ile örtüşür. Hanefî usulcülerden Cessâs, Sünneti, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in teşri nitelikli söz ve fiilleri olarak tanımlamış ve takriri sünneti Hz. Peygamber (s.a.s.)'in fiillerine katmıştır. Bkz. Ahmet b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, tahk. Acil Câsim Neşemî, Mektebetü'l-İrşâd, İstanbul 1994, c. III, s. 235. Âmidî, Sünnetin, Hz. Peygamber (s.a.s.)'den sâdır olan ancak (Kur'ân gibi namazda) okunmayan şer'î delillerden olduğunu ifade eder. O, Sünnetin, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in söz, fiil ve takrirlerinden oluştuğunu kabul eder. bkz. Seyfuddin Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut trz., c. I, s. 145.

¹⁰⁰ Bu konulardaki yaklaşımları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Fatih Yücel, *Zeydî Usulcülerin Kaynak Anlayışı*, (Basılmamış doktora tezi), AÜSBE., Ankara 2008, s. 72.

¹⁰¹ Nâtık-Bilhak döneminden önceki Zeydî fukahânın eserlerinde tespit edebildiğimiz

ilk defa takriben hicrî IV. asrın sonları V. asrın başlarında Ebû Abdullah el-Basrî'nin talebesi Nâtık-Bilhak'ın el-Müczi isimli eserinde şer'î bir delil olarak kıyasın içinde zikredilmiştir.¹⁰² Nâtık-Bilhak sadece kavramı zikretmekle kalmamış bunun delil oluşunu da hocası Ebû Abdullah el-Basrî üzerinden temellendirmiştir. Onun bu temellendirmeleri neticesinde ilk defa Zeydî usulüne giren istihsan, sonraki dönem Zeydî usulcülerce de şer'î bir delil olarak benimsenmiştir.¹⁰³ Hatta sonraki dönem eserlerde Zeydî usulcüler istihsânın çeşitlerini eser, icmâ, zaruret, gizli kıyas olarak zikreder ve detaylıca açıklarlar.¹⁰⁴ Bu da ilk dönem Hanefî usul eserleriyle örtüşür niteliktedir.¹⁰⁵ İstihsanın çok fazla olmasa da isimlendirme bakımından Zeydî fûrû-i fikh eserlerinde yer bulması¹⁰⁶ konunun sadece usulle sınırlı olmadığını da göstermektedir. Zeydî usul kitaplarında istihsanın çeşitleri ile ilgili verilen örneklerin birçoğunun Hanefîlerinki ile aynı olması da¹⁰⁷ bu konudaki etkiyi göstermesi bakımından önemlidir.

İstihsanın Zeydî usulüne hicrî V. asırda Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî ile münasebet neticesinde girdiğini gösteren bir başka kanıt da konuyla ilgili Zeydî usulcülerin beyanlarıdır. Mesela VII. asrın önemli Zeydî usulcülerinden Rassâs (öl. 656/1258) Cevhere'sinde bu konuyu tartışırken, istihsânın Hanefîlere ait olduğunu kabul eder ve bu kaynak ile hükmün sabit olmasında mahzur görmez.¹⁰⁸ Hüseyin b. Emir Kâsım b. Muhammed (öl. 1050/1640) de, Nâtık-Bilhak'ın el-Müczi'de yer alan istihsan tarifini,

---

kadarıyla Hanefî usulünde yer aldığı şekliyle bir istihsan isimlendirmesine rastlanmaz. Bu çerçevede mesela bkz. Yahyâ b. Hüseyin, "Kitâbü'l-kıyâs", *Mecmû' u Resâilî'l-İmam Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin içinde*, tahk. Abdullah b. Muhammed, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân 2001, s. 498.

¹⁰² Nâtık-Bilhak, *el-Müczi*, vr 122, 129. Ayrıca bkz. Nâtık-Bilhak, *el-Müczi (tahkikli nüsha)*, c. IV, s. 106-119.

¹⁰³ Abdullah b. Hamza, *Safvetü'l-ihyâr*, s. 341; İbnü'l-Murtazâ, "Miyâr", c. I, s. 349; a.mlf. *Minhâcü'l-vüsûl*, s. 696; Sârimuddîn el-Vezîr, *el-Fusûlü'l-lu'lu'iyye*, s. 361

¹⁰⁴ Behrân, *Metnü'l-kâfil*, s. 34; İbn Lokmân, *el-Kâşif*, s. 287; Taberî, *Şifâ*, c. I, s. 148, 149

¹⁰⁵ Serahsî ve Abdulazîz Buhârî'nin usullerinde istihsanın nas, icmâ ve zarûret çeşitleri zikredilmiştir. Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî, I-II*, tahk. ve tlk. Refik Acem, Dâru'l-Müeyyed ve Dâru'l-Marife, Beyrut 1997, c. II, s. 192; Abdulazîz Buhârî, *Keşfu'l-esrâr an usûli fahri'l-İslâmî'l-Pezdevî*, haşiye: Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997, c. IV, s. 5.

¹⁰⁶ Müeyyed-Billâh, *Şerhu'l-tecrîd* (Mektebetü'ş-Şamile Nüşhası), c. VI, s. 149.

¹⁰⁷ Necaset bulaşan kuyuların temizlenmesi ile ilgili bkz. Cessâs, *Fusûl*, c. IV, s. 248; Serahsî, *Usul*, c. II, s. 192; Taberî, *Şifâ*, c. I, s.149. Yırtıcı kuşların artığının temizliği konusunda bkz. Serahsî, *Usul*, c. II, s. 193; Taberî, *Şifâ*, c. I, s.149.

¹⁰⁸ Ahmed b. Muhammed Rassâs, *Cevheretü'l-usûl ve tezkiyetü'l-fuhûl fî ilmi'l-usûl*, San'a Yazması, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi, vr. 104.

hocası Ebû Abdullah el-Basrî'den naklettiğini ifade eder.¹⁰⁹

D. Fasid Bâtil Ayrımı

Kerhî mektebinin Zeydî usul ve fûrûna yaptığı en büyük etkilerden birinin fesad ve butlân nazariyesi olduğu söylenebilir. Fasid bâtil ayrımının hem ilk dönem Zeydî fukahâda¹¹⁰ olmaması, hem de tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk defa Nâtık-Bilhak'ın et-Tahrîr'inde yer bulması Kerhî mektebinin etkisini akla getirmektedir.

İslâm hukuk literatüründe hukukî işlemler geçerlilik bakımından “geçerli” ve “geçerli olmayanlar” şeklinde ikiye ayrılmış, Hanefiler dışındaki fıkıhçılar geçerli olmayan işlemleri “bâtil” adıyla tek bir isim altında toplamıştır. Buna mukabil Hanefî hukukçular bu işlemleri fasid ve bâtil şeklinde ikiye ayırmakta ve her birine farklı sonuçlar bağlamaktadırlar. Hanefilere göre bir hukukî işlemin geçerli olabilmesi için bazı rükün, şart ve vasıfların olması gerekir. Rükün ve inikad şartlarındaki eksiklik işlemi bâtil kılarken, vasıflarındaki eksiklik fasid kılar.¹¹¹ Buna göre fasid ve bâtil ayrımı Hanefî mezhebi ile diğer fakihler arasındaki temel ayrılık noktalarından birini ifade eder. Cumhûr-u fukahâ fasid ve bâtil aynı manada kullanırken, Hanefîler bu terimlere özellikle akit ve hukukî işlemler alanında farklı mana ve sonuçlar yüklemişlerdir.¹¹² İbadetler alanında ise, “geçersiz” anlamında fasid ve bâtil kavramlarının eş anlamlı kullanımı konusunda fıkıh mezhepleri arasında ittifak bulunmaktadır.

Zeydîlerin çoğunda Hanefîlerde olduğu gibi bir fasid bâtil ayrımı kabul edilmiş, bu ayrımın ibadet ve muâmelâtta hukukî sonuçlarına temas edilmiştir.¹¹³ Fasidin tanımında “aslen meşru ama vasfen memnû oluşa” yapılan vurgu ve muâmelâtta fesadın akitte bulunması gereken sıhhat şartlarının eksikliğinden kaynaklandığına yönelik ifade önemlidir.¹¹⁴ Sârimüddîn el-Vezîr de bu noktada Zeydî imamların çoğunun Hanefîlerle aynı kanaatte olduğunu belirtir.¹¹⁵

Ezhâr şarihlerinden İbn Miftâh (öl.877/1472), bey akdi bahsinde

¹⁰⁹Hüseyin b. Kâsım, *Hidâyetü'l-ukûl*, c. II, s. 637

¹¹⁰Ebü'l-Hasan Abdullah İbn Miftâh, *el-Müntezu'l-muhtâr mine'l-ğaysi'l-midrâr (Şerhu'l-ezhâr)*, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, Sa'de 2003, c. V, s. 116, 117.

¹¹¹Ali Bardakoğlu, “Butlân”, *DİA*, c. VI, s. 476. Hanefî usulünde konunun detayı için bkz. Abdulazîz Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, c. I, s. 378. Hanefî fıkında fasid bâtil ayrımı ile ilgili bilgi için bkz. Bürhânüddîn el-Merğînânî (öl. 593/1197), *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî*, tahk. Ahmed Mahmud eş-Şehâde, Dârü'l-Farfür, 1. baskı, Suriye 2006, c. III, s. 3.

¹¹²Yunus Apaydın, “Fesâd”, *DİA*, c. XII, s. 417.

¹¹³Behrân, *Metnü'l-kâfil*, s. 6; İbn Lokmân, *el-Kâşif*, s. 41, 42; Taberî, *Şifâ*, c. I, s. 23, 24.

¹¹⁴İbn Lokmân, *el-Kâşif*, s. 42; Taberî, *Şifâ*, c. I, s. 23.

¹¹⁵Sârimüddîn el-Vezîr, *el-Fusûlü'l-lu'lu'iyye*, s. 111, 112.

meseleyi ele alırken kendilerinde ve Hanefîlerde sahih, fasid ve bâtil şeklinde üçlü taksimin olduğunu açıkça belirtir. Bununla birlikte İmam Nasır el-Utrûş'un bu konuda sadece sahih-bâtil ayrımını kabul ettiğini de vurgular.¹¹⁶

Zeydî fikhında bâtil akidle fasid akde verilen örneklere bakıldığında bunların Hanefîlerle paralel olduğu görülür. Mesela leşin (ölünün) ve hür-rün satılması bâtil bir işlem iken, içinde belirsizlik barındıran satım fasiddir. Zeydî eserlerde bu türe bâtil denilemeyeceğine açıkça işaret edilmiştir.¹¹⁷ Zeydî fakihlerde nikâhta da fasid bâtil ayrımı söz konusu edilir.¹¹⁸ Hâdî'ye göre bu bâtil iken Kerhî mektebinin talebesi Müeyyed-Billah ve Nâtik-Bilhak'a göre fasiddir. Buradaki gerekçe de vafındaki eksikliklerdir.¹¹⁹ Çağdaş Zeydî akademisyenlerden İbrahim el-Vezir de, fasid-bâtil ayrımı noktasında Zeydîlerin çoğu ile Hanefîlerin hemfikir olduğunu belirtir.¹²⁰

E. Teklifî Hükümler

Zeydî usul eserlerinde Hanefî usulcülerle benzeşen konulardan biri tekliifî hükümlerde ortaya çıkar. Hanefî usul anlayışının temel farklarından biri de tekliifî hükümlerde cumhurun kabul ettiği vâcip, haram, mekruh, mendup, mübah şeklindeki beşli tasnife mukabil farz-vâcip, tahrimen mekruh ve tenzihen mekruh kategorilerini de ilave etmeleridir.¹²¹ Zeydî usulcülerin çoğunun tekliifî hükümlerdeki tasnifi de cumhurun görüşü ile

¹¹⁶ İbn Miftâh, *el-Müntezeu'l-muhtâr (Şerhu'l-ehzâr)*, c. VI, s. 416.

¹¹⁷ Nâtik-Bilhak, *et-Tahrîr fi'l-keşfi an nusûsi'l-eimmeti'n-nehârîr*, tahk. Murtaza b. Zeyd el-Mahatvarî, Mektebetü Bedr, trz., s. 211; İbnü'l-Murtazâ, *kitâbü'l-bey'de fasid ve bâtil olan akitlere ayrıntılı bir şekilde değinir. İbnü'l-Murtazâ, el-Bahru'z-zehhâr el-câmi'u limesâhibi ulemâi'l-emsâr*, tlk. Muhammed Muhammed Tâmir, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2001, c. IV, s. 604-610.

¹¹⁸ Müeyyed-Billah, *Şerhu't-tecrîd* (Mektebetü'ş-Şamile Nüşhası), c.V, s.149; Nâtik-Bilhak, *et-Tahrîr*, s. 148, 156; İbnü'l-Murtazâ, *el-Bahru'z-Zehhâr*, c. IV, s. 228.

¹¹⁹ İbn Miftâh, *el-Müntezeu'l-muhtâr (Şerhu'l-ehzâr)*, c. V, s. 116, 117. İbn Miftâh bu bölümde fasid ve bâtil nikâhi detaylıca ele alır.

¹²⁰ İsmail b. İbrahim el-Vezîr, *Mebâhis fi usûli'l-fikh-el-hükmi'ş-şer'î ve müteallikâtuhi dirase usûliyye mukarane*, Merkezü't-Turâs ve'l-Buhûsi'l-Yemenî, San'a 2003, s. 126.

¹²¹ Bu tasnif, sonraki dönem usul eserlerinde yer almıştır. Debûsî, Pezdevî, Serahî ve Nesefî gibi Hanefî usul eserlerinde farz-vâcip ayrımı vardır. Onlar yapılmasına sevap verilen farz, vâcip, sünnet ve nafileden bahsetmişlerdir. *Keşfü'l-esrâr* azimet başlığı altında farz ve vâcip ayrımını zikreder. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997, c. II, s. 436. Konuyla ilgili çalışma yapan Dilek, ilk defa Sadruşşerîa'nın bu tasnife yer verdiğini nakleder. Teklifî Hükümlerin kavramlaşma süreci ve cumhur ile Hanefî mezhebi arasındaki ayrım için bkz. Uğur Bekir Dilek, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Teklifî Hüküm Terimleri (Doğuşu-Gelişimi-Terimleşmesi)*, (Basılmamış doktora tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, s. 11, 13; a.mlf. "Teklifî Hüküm İfade Eden Kavramların Doğuşu, Gelişimi ve Terimleşmesi", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2011, sy. 18, s. 213.

aynıdır; dolayısıyla onlar farz ve vâcip şeklinde bir ayrıma gitmezler.¹²² Genel kabul böyle olmakla birlikte Zeydî kaynaklar, İmam Nâsır el-Utrûş (öl.304/917)¹²³ ve Yahya b. Mahfuz Dâî (öl.636/1239)'nin¹²⁴ Hanefîlerin bu taksimini kabul ettiğini belirtir. Onlara göre de sübutu ve delaleti kati olan hüküm farz iken, sübutu veya delaleti zannî olan vâciptir. Birinciye inkâr eden küfre düşerken, ikincide böyle bir durum söz konusu değildir.¹²⁵ Mahatvarî ise Dâî ile Hanefîlerin görüşünün aynı olmadığını, onun bu iki kavram arasına dilsel (lugavî) bir anlam farklılığı yüklediğini savunur.¹²⁶ Zeydî müelliflerin geneli farz/vâcip ayrımının haddizatında lugavî, ıstıla-ha dayalı bir fark olduğunu ifade ederler.¹²⁷ Taberî (öl.1072/1662) de Ebû Hanîfe'nin bu şekildeki ayrımını manasız bulurken gerekçesi ise ikisinin de sonuçta “yapanın sevap aldığı, terk edenin cezalandırıldığı” bir hüküm oluşudur.¹²⁸

Mekruhta ise Hanefîlerde olduğu gibi “tenzihen-tahrimen mekruh” ayrımı yoktur.¹²⁹ Bununla birlikte “üç vakitte nafile kılmak kerih görülmüştür” sözünde olduğu gibi bazen mekruhun haram yerine kullanıldığı da ifade edilmiştir.¹³⁰

F. Nehyin Menhiyyun anı'nın Fesâdına Delâleti

Aralarında ayrılıklar olsa da Zeydî usulcüler nehyin, nehyedilenin fesâdını gerektirmediği hususunda Hanefî usulcülerle hemfikirdirler.¹³¹ Mesela Abdullah b. Hamza'nın hocası Rassâs başta olmak üzere Zeydî usulcüle-

¹²²Behrân, *Metnü'l-kâfil*, s. 5; İbn Lokmân, *el-Kâşif*, s. 33; Taberî, *Şifâ*, c. I, s. 17.

¹²³Detay için bkz. İsa Doğan, “Hasan el-Utrûş”, *DİA.*, c. XVI, s. 356.

¹²⁴el-Vecîh, *A'lâm*, s. 1146

¹²⁵Sârimuddîn el-Vezîr, *el-Fusûlü'l-lu'lu'iyye*, s. 102; Taberî, *Şifâ*, c. I, s. 19.

¹²⁶Mahatvarî Taberî'nin *Şifâ*'sını tahkik etmiş ve eserin dipnotunda bu bilgiye yer vermiştir. Bkz. Ali b. Muhammed Taberî, *Kitabu şifâi ğalîli's-sâil ammâ tahammelehu'l-kâfil*, thk. Murtaza b. Zeyd el-Mahatvarî, Mektebetü Bedr, 1. baskı, San'a 2014/1436, s. 37.

¹²⁷İbn Lokmân, *el-Kâşif*, s. 37.

¹²⁸Taberî, *Şifâ*, c. I, s. 19-20. Serahsî ise düşünüldüğünde farz-vâcip ayrımının gök ile yer arasındaki fark gibi olduğunu söyler. Bkz. Serahsî, *Usul*, c. I, s. 127. Gazzâlî'nin bu noktadaki değerlendirmeleri için bkz. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, tab' ve tashîh: Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfi, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, s. 53-55. Farz vâcip ayrımı noktasında değerlendirmeler için ayrıca bkz. A. Kevin Reinhart, “Like The Difference Between Heaven and Earth” Hanafî and Shafî'î Discussions Fard and Vajib in Theology and Usûl”, *Studies in Islamic Law and Society (Studies in Islamic Legal Theory)*, Brill, Leiden, Boston, Köln 2002, sy. 15, s. 205-234.

¹²⁹Sârimuddîn el-Vezîr, *el-Fusûlü'l-lu'lu'iyye*, s. 109; Behrân, *Metnü'l-kâfil*, s. 5; Taberî, *Şifâ*, c. I, s.19.

¹³⁰Taberî, *Şifâ*, c. I, s.19.

¹³¹Abdullah b. Hamza, *Safvetü'l-ihdiyâr*, s.72.

rin çoğuna göre nehiy, nehyedilenin kabîh oluşuna delalet etmekle birlikte fesâdına delalet etmez. Abdullah b. Hamza ise bu görüşe katılmaz.¹³² Zeydîlerin bu noktada verdiği örnekler kısaca şöyledir: gasp haram olmakla birlikte gasbedilen su ile yapılan temizlikle necaset giderilmiş ve gasbedilen bıçakla yapılan kesim helâl olmuştur. Yine hadislerde yasaklanmakla birlikte bid'î talak hukukî sonuç doğurur; Cuma günü Cuma ezanı okunurken yapılan alışveriş de geçerlidir. Dolayısıyla vad'ı itibariye nehiy, menhiyyun anh'ın fesâdını gerektirmez. Zeydîler genellikle bu görüşü Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî'ye nispet eder, kendilerinin de bu görüşte olduğuna vurgu yaparlar.¹³³

G. Diğer Konular

Zeydî usul eserlerinde doğrudan olmasa da dolaylı olarak Hanefîlerin etkisini hissettiren farklı konuları da görmek mümkündür. Bu konuların başında haber teorisindeki kısmi benzerlikler gelir.

Zeydî usulcüler, -arasında farklar olsa da- daha çok Hanefî mezhebinin âhâd haberi kabulde kullandığı bir kavram olan umûm-i belvâ'ya da¹³⁴ usullerinde yer vermişlerdir. Onlar, herkesin bilmesi gereken konuların âhâd haberle nakledilmemiş olması gerektiğini ifade etmişler ve bu konuda bazı kıstaslar getirmişlerdir.¹³⁵ Mesela, “umûm-i belvâ”yı hem ilim hem de amel olarak iki kategoride incelemişlerdir. Birinciye örnek olarak, İmâmiyye Şia'sının, oniki imamın isim ve nesepleriyle belirlendiğine dair rivâyet ettiği haberleri zikretmişlerdir.¹³⁶ Onlara göre bu tür rivâyetler “umûm-i belvâ ilmen” şartlarına uymadığı için reddedilmelidir.¹³⁷ Bir de “umûm-i belvâ ‘amelen” vardır ki, bu gruba örnek olarak verilebilecek pek çok konu ve rivâyet bulunmaktadır. Bu şekildeki âhâd haber ile amel edilebileceğini ifade etmişlerdir.¹³⁸

Kerhî mektebinin öğrencilerinden Nâtık-Bilhak el-Müczi'sinde konuyu tartışırken öncelikle ehl-i ilmin ibadetlere dair konularda umum-i belvâ olan bir âhâd rivâyetle amel noktasında ihtilaf ettiğinden ve Hanefîlerin çoğunun bu tür rivâyetlerle amel etmediğinden bahseder. Hocası Ebû

¹³² Behrân, *Metnü'l-kâfil*, s.42; İbn Lokmân, *el-Kâşif*, s 299, 300; Taberî, *Şifâ*, c. II, s. 201.

¹³³ Abdullah b. Hamza, *Safvetü'l-ihyâr*, s.72; İbnü'l-Murtazâ, *Minhâcü'l-vüsûl*, s. 297, 298. Hanefîlerin görüşü için bkz. Saymerî, *Mesâilü'l-Hilâf*, s. 42.

¹³⁴ Cessâs, *Fusûl*, c. III, s. 114, 127, 129, 135.

¹³⁵ İbnü'l-Murtazâ, *Minhâcü'l-vüsûl*, s. 515; Behrân, *Metnü'l-kâfil*, s. 11; İbn Lokmân, *el-Kâşif*, s. 92-94.

¹³⁶ İbn Lokmân, *el-Kâşif*, s. 93; Mahatvarî, *Şerh*, s. 17

¹³⁷ İbnü'l-Murtazâ, *Minhâcü'l-vüsûl*, s. 515; Taberî, *Şifâ*, c. I, s. 52; Mahatvarî, *Şerh*, s. 17

¹³⁸ Çoğunluk zeydî usulcüler bu kanaattedir. Bkz. İbnü'l-Murtazâ, *Minhâcü'l-vüsûl*, s. 518; İbn Lokmân, *el-Kâşif*, s. 95.

Abdullah el-Basrî'nin de bu görüşte olduğunu, bu kanaati de Ebü'l-Hasen el-Kerhî'den aktardığını ifade etmiştir. Nâtık-Bilhak bu konuyu derinlikli olarak ele almış, her bir delili inceledikten sonra üstatları olan Hanefîlerin görüşüne katılmadığını bildirmiştir. Abdullah b. Hamza da aynı kanaati sergiler. Onların bu görüşlerinin temel nedeni, bu noktada ümmetin ve Ehl-i beytin icmâının olmasıdır.¹³⁹

Zeydîler haberleri kesin ilim ifade eden “mütevâtir” ve zan ifade eden “âhâd” haber şeklinde tasnif ederler.¹⁴⁰ Bazı Zeydî usul eserlerinde iki haber türü arasında “genel kabul görmüş haber”¹⁴¹ türü zikredilir. Bu üçlü tasnif Hanefîlerin “mütevâtir”, “meşhur” ve “âhâd” tasnifine benzetilebilir.¹⁴²

Zeydî usulcüler, mütevâtir şartlarını taşımadığından dolayı, Kur’ân’dan saymamakla birlikte, şâz kıraatler ile amel edilebileceğini belirtmişler ve şâz kıraatlerle amel etmeyi, âhâd haberle amel etmeye benzetmişlerdir.¹⁴³ Mesela, Zeydî usulcülere göre yemin kefâretinde İbn Mes’ûd’un “peş peşe üç gün oruç” tutulacağına dair kıraati¹⁴⁴ ve “السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْمَانَهُمْ وَ” kıraati şâzdır.¹⁴⁵ Bu kabulün bir gereği olarak Zeydî fûrû-i fikh kitaplarında yemin kefâreti orucunun “aralıksız peşpeşe” tutulması şart koşulmuştur.¹⁴⁶

Zeydî usulcülerle Hanefî usulcülerin aynı kanaatte oldukları daha birçok mesele zikredilebilir. Buna mukabil yukarıda yer verilen örnekler Irak Hanefîlerinin Zeydî usulü üzerindeki etkilerini göstermeye kâfi miktarda olduğu için bu kadarla iktifâ etmek istiyoruz.

¹³⁹Nâtık-Bilhak, *el-Müczî (tahkikli nüsha)*, c. II, s. 270-277; Abdullah b. Hamza, *Safvetü'l-ihityâr*, s. 205.

¹⁴⁰Abdullah b. Hamza, *Safvetü'l-ihityâr*, s. 170; İbnü'l-Murtazâ, “Miyâr”, c. I, s. 255; a.mlf. *Minhâcü'l-vüsûl*, s. 469.

¹⁴¹Zeydiyye’de bazı usulcüler, kesin bilgi ifade eden mütevâtir haberin dışında “genel kabul görmüş haber” (المتلقى بالقبول) şeklinde farklı bir kategori daha zikretmektedirler. Ancak bu kategori sadece birkaç usulcünün eserinde yer bulmuştur. Zeydî bilginler, bu haberi, “Ümmetin ya da Ehl-i beytin, sıhhatine hükmettiği haber olarak” tanımlamış ve bunun doğruluğunun da akıl ile bilinebileceğini ifade etmişlerdir. Bkz. Sârimuddîn el-Vezîr, *el-Fusûlu'l-lu'lu'iyye*, s. 285, 289.

¹⁴²Serahsî, *Usûl*, s. 295, 310, 333; Abdülazîz Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, c. II, s. 522, 534, 538.

¹⁴³İbnü'l-Murtazâ, “Miyâr”, c. I, s. 200; Sârimuddîn el-Vezîr, *el-Fusûlu'l-lu'lu'iyye*, s. 121; Behrân, *Metnü'l-kâfil*, s. 8; Taberî, *Şifâ*, c. I, s. 34.

¹⁴⁴Taberî, *Şifâ*, c. I, s. 34; ; Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî, *Şerhu muhtasar alâ metni'l-kâfil*, Merkezi Bedri'l-İlmî ve's-Sekâfî, San'a, 2001, s. 9.

¹⁴⁵Taberî, *Şifâ*, c. I, s. 34.

¹⁴⁶Müeyyed-Billâh Ahmed b. Hüseyin b. Harun b. Hüseyin el-Hârûnî, *et-Tecrid fi fihki'l-imâmeyni'l-azameyn Kasım er-Ressî ve hafiduhû Yahyâ b. Hüseyin*, haz. Abdullah b. Hammûd el-İzzî, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân 2002, s. 258.

Sonuç

Hicrî II. asırda Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'yi siyasî hareketinde desteklemesi ve Ehl-i beyte muhabbeti sonraki dönem Zeydîlerin Ebû Hanîfe ve talebelerine ilgi duyması şeklinde sonuçlanmıştır. Zeydî fûrû-i fikh kitaplarında Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, Züfer, İsâ b. Ebân, Kerhî, Ebû Abdullah el-Basrî, Cessâs ve Tahâvî'nin görüşlerinin çokça yer bulması bunu teyit etmektedir. Hicrî IV. ve V. asır ise özellikle Taberistan Zeydîlerinin Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî'ye talebe oldukları bir süreci ifade eder. Zeydîlerin Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî'ye ilgi duymalarının temelinde Ebû Hanîfe'ye muhabbet beslemeleri bir gerekçe olarak zikredilebilir. Buna mukabil burada her iki cenahta da var olan Mu'tezilî eğilim göz ardı edilmemelidir. Sonuçta bu ilişkinin Zeydî usulüne yansıyan yönleri olmuştur. Bu dönemle birlikte Zeydî usul eserinde Ebû Hanîfe başta olmak üzere Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî'den çokça nakiller yapılmıştır. Kerhî mektebiyle ilişkinin en somut sonuçlarından biri Zeydî usulünde istihsanın hicrî V. asırla birlikte delil kabul edilmesidir. Bu etki bununla da sınırlı kalmamış Hanefîlerin cumhurdan ayrıldığı bir alan olarak fesâd ve butlân nazariyesi de Zeydî usul ve fûrû-i fikh eserlerinde kabul görmüştür. Bunun dışında teklîfî hükümler ve haberler gibi konularda da kısmi benzerliklerin var olduğu müşahede edilmiştir. Bütün bu veriler değerlendirildiğinde Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî'nin Zeydî usulüne, usulün belli konularında tesiri olduğu; buna mukabil sonraki dönemde Zeydîlerin daha çok Mu'tezilî ve mütekellimîn usulcülerin etkisinde kaldığı söylenebilir.

Kaynakça

- Ahmed b. İsâ, *Emâlî (er-Ra'bu's-Sad')*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1435, c. III.
- Ansari, Hasan, Sabine Schmidtke, "The Mu'tazilî and Zaydî Reception of Abu l-Husayn al-Basrî's Kitâb al-Mu'tamad fî Usûl al-Fiqh: A Bibliographical Note", *Islamic Law and Society*, 20-1-2, Brill 2013, s. 94-102.
- Apaydın, H. Yunus, "Klasik Fıkıh Usulünün Yapısı ve İşlevi", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy. 1.
- Atalan, Mehmet, "Ebû Hanîfe ve Ali Oğulları", *Dini Araştırmalar*, c. VIII, sy. 24, s. 159.
- Basrî, Ebû'l-Hüseyn, *Kitâbü'l-mutemed fî usulî'l-fikh*, tahk. Halil el-Meys, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1403.
- Başoğlu, Tuncay, "Hicri Beşinci Asırda Fıkıh (Genel Özellikler ve Mezheplerin Yeniden Şekillenmesi)", *İlam Araştırma Dergisi*, 1998, c. III, sy. 2, s. 115.
- Bedir, Mürteza, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi)*, Ensar Neşriyat, 1. baskı, İstanbul 2004.
- Behrân es-Sadî, Muhammed b. Yahya, *Metnü'l-kâfil*, tahk. Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî, Mektebetu Bedr, San'a 2001.

- Büyükkörükçü, Muhammed Tahir, *Hâdevî Fıkhnın Doğuşu (el-Hâdî İlel-hakk'ın el-Ahkâm'ı çerçevesinde)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- Cessâs, Ahmet b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, tahk. Acil Câsim Neşemî, Mektebetü'l-İrşâd, İstanbul 1994.
- Dilek, Uğur Bekir, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Teklîfî Hüküm Terimleri (Doğuşu-Gelişimi-Terimleşmesi)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.
- _____, “Teklîfî Hüküm İfade Eden Kavramların Doğuşu, Gelişimi ve Terimleşmesi”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2011, sy. 18, s. 213.
- Ebû Zehra, Muhammed, *el-İmâmu Zeyd hayâtuhû ve asruhû ve ârâuhû ve fikhuhû*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, trz.
- Ençakar, Orhan, *Kerhî'nin Muhtasar'ının Hanefî Muhtasar Geleneğine Et-kisi -Kudûrî'nin Muhtasar'ının "İcâre" Bölümü Çerçevesinde-*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE. 2013.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ min ilmi'l-U-sul*, tab' ve tashîh: Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfi, Dâru'l-Kütü-bi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- Gündüz, Eren, *İmam Zeyd b. Ali el-Mecmû'u'l-fikhî Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2007.
- Güney, Necmeddin, *Kudûrî'nin "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî" Adlı Eserinin 'Siyer' Bölümünün Edisyon Kritiği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE., Konya 2006.
- İbn Miftâh, Ebû'l-Hasan Abdullah, *el-Müntezzeu'l-muhtâr mine'l-ğay-si'l-midrâr (Şerhu'l-ezhâr)*, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, Sade 2003.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya, *Minhâcü'l-vüsûl ilâ miyâri'l-ukûl fi il-mi'l-Usûl*, tahk. Ahmed Ali Mutahhar el-Mâ'hizî, Dâru'l-Hikme-ti'l-Yemâniyye, San'a 1992.
- İltaş, Davut, “Fıkıh Usulü Yazımında “Kelâmcılar Yöntemi ve Fakîhler Yöntemi” Ayrışmasının Mahiyeti Üzerine”, *Bilimnâme*, 2009/2, c. XVII, s. 77.
- Kâsım b. Muhammed, Hüseyin b. Emir, *Hidâyetü'l-ukûl ilâ ğâyeti's-sûl*, 2. baskı, 1401.
- Köksal, A. Cüneyd ve İbrahim Kâfi Dönmez, “Usul-i Fıkıh”, *DİA*, c. XLII, s. 203.
- Mahatvarî, Murtazâ b. Zeyd, *Şerhu muhtasar alâ metni'l-kâfil*, Merkezu Bedri'l-İlmî ve's-Sekâfi, San'a 2001.
- Mansûr-Billâh, Abdullah b. Hamza, *Safvetü'l-ihtiyâr fi usuli'l-fikh*, Merkezu Ehl-i beyt li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Yemen 2002.
- Nâtık-Bilhak Ebû Tâlib Yahyâ b. Hüseyin el-Hârûnî, *el-Müczi fi usûli'l-fikh*,

- tahk. Abdülkerim Cedbân, 1. baskı, trz.
- Özen, Şükrü, *Ebû Mansur el-Matürîdî'nin Fıkıh Usulünün Yeniden İnşası* (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul 2001.
- Rassâs, Ahmed b. Muhammed, *Cevheretü'l-usûl ve tezkiretü'l-fuhûl fi il-mi'l-usûl*, San'a Yazması: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi, vr. 104.
- Rassâs, Hasan b. Muhammed, *el-Fâik fi usûli'l-fikh*, San'a Yazması: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi, vr. 1262, 1297.
- Reinhart, A. Kevin, "Like The Difference Between Heaven and Earth" Hanafî and Shafî î Discussions Fard and Vajib in Theology and Usul", *Studies in Islamic Law and Society (Studies in Islamic Legal Theory)*, Brill, Leiden, Boston, Köln 2002, sy. 15, s. 205-234.
- Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali, *Kitâbu mesâilî'l-hilâf fi usûli'l-fikh*, tahk. Abdulvahid Cehdâni, (Eserin tahkiki, muhakkikin doktora tezinin ikinci kısmını oluşturmaktadır. Bkz. Abdelouahad Jahdanı, *Kitâb Masâil al-Hilâf fi Usul al-Fiqh Les problèmes de divergences en méthodologie juridique de Husayn B. 'Alî al-Saymarî*, (Basılmamış doktora tezi), Université De Provence, Aix-Marseille, 1991.
- Şeker, Sefer, *Cessâs'ın Eserleri Çerçevesinde İlk Dönem Hanefî Hukukçusu Kerhî'nin Fıkıh Yöntemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE., Konya 2005.
- Vezîr, İsmail b. İbrahim, *Mebâhis fi usûli'l-fikh-el-hükmü 'ş-şer'î ve müteallikâtuhû dirase usulîyye Mukarane*, Merkezi't-Turâs ve'l-Buhûsi'l-Yemenî, San'a 2003.
- Yaman, Ahmet, "Ebû Hanîfe ve Reel Siyaset", *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, Kurav, Bursa 2005.
- _____, *Siyaset ve Fıkıh*, İz yayıncılık, İstanbul 2015.
- Yaşaroğlu, Hasan, *Taberistan Zeydileri*, Gümüşhane Ü. Yay., Gümüşhane 2012.
- Yığın, Adem, "Fukahâ Metodunun Genel Yapısı Üzerine", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(2003/1), s. 79.
- Zeyd b. Ali, *el-Mecmûu'l-hadîsî ve'l-fikhî*, tahk. Abdullah b. Hammûd el-İzzî, San'a: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 2002.
- Zysow, Aron, "Mu'tazilism and Mâturîdism in Hanafî Legal Theory", *Studies in Islamic Law and Society (Studies in Islamic Legal Theory)*, Brill, Leiden, Boston, Köln 2002, sy. 15, s. 235-265.